

Ο ΧΟΙΡΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΑΒΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η απαγόρευση της βρώσης χοιρινού κρέατος δεν απαντά μόνο στον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ. Οι ρίζες της ανάγονται στην εποχή αρχαίων λαών, όπως των Αιγυπτίων, των Φοινίκων και των Ασσυρίων¹.

Αρκετοί ερευνητές έχουν εξετάσει αυτό το θέμα από ανθρωπολογική και κοινωνιολογική σκοπιά. Οι περισσότερες μελέτες, που αναλύουν τους λόγους για τους οποίους δεν ευνοήθηκε η βρώση του χοίρου στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής, επικεντρώνονται στο κλίμα, την πανίδα και τη χλωρίδα, τις βιωματικές συνήθειες των λαών της περιοχής και τις ανάγκες του ίδιου του ζώου².

Η παρούσα μελέτη έχει σκοπό να παρουσιάσει την εικόνα του χοίρου, όπως αυτή αποτυπώνεται στην αραβική γραμματεία, καθώς και τον συμβολισμό του ζώου αυτού σε πολλές πτυχές του αραβικού ισλαμικού πολιτισμού. Πρόκειται για μια φιλολογική προσέγγιση των αραβικών πηγών, ώστε να αναδειχθεί με σαφήνεια ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζεται ο χοίρος από τους Άραβες μουσουλμάνους.

* Η παρούσα δημοσίευση εντάσσεται στο ευρύτερο πρόγραμμα «ΕΠΕΑΕΚ Π-ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ Π», το οποίο χρηματοδοτείται κατά 75% από ευρωπαϊκούς πόρους και 25% από εθνικούς πόρους. Είναι προϊόν του ερευνητικού προγράμματος «Ο άνθρωπος και τα ζώα στο Βυζάντιο (8ος-11ος αι.): Καθημερινή ζωή – Γλυκός πολιτισμός – Κοινωνία/Οικονομία» (Κ.Α.70/3/8005), επιστημονικός υπεύθυνος του οποίου είναι ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ταξιάρχης Γ. Κόλιας

1. Βλ. Diener P. – Robkin E. E., «Ecology, Evolution, and the Search for Cultural Origins: The Question of Islamic Pig Prohibition [and comments and reply]», σ. 459.

2. Βλ. Beinkheira H. M., «Quelques interprétations anthropologiques du tabou du porc en Islām», σσ. 233-244. Πρόκειται για μια δημοσίευση ανασκόπησης και κατηγοριοποίησης των μελετών, οι οποίες αφορούν στο θέμα της απαγόρευσης του χοιρινού κρέατος στο Ισλάμ.

Ο ΧΟΙΡΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ

Η βρώση του χοιρινού κρέατος στην Π. Διαθήκη είναι απαγορευμένη. Σύμφωνα με το *Λευϊτικό*, ο Θεός παρήγγειλε στον Μωυσή τι επιτρέπεται να καταναλώνει (θηλαστικά, πτηνά κλπ.) ο εκλεκτός του λαός, οι Ιουδαίοι³. Στην Π. Διαθήκη παρατίθενται οι εντολές του Θεού που αφορούν στα ακατάλληλα προς βρώση θηλαστικά, πτηνά κ.ο.κ, και συγκεκριμένα στο *Δευτερονόμιο* γίνεται λόγος για ακάθαρτα ζώα, τα οποία χαρακτηρίζονται ως «βδέλυγμα»⁴. Αντίθετα, στους *Ψαλμούς* συναντάμε μια αναφορά μεταφορικής χρήσης στον χοίρο· με αυτήν δηλώνονται κατά κύριο λόγο οι εχθροί των Ιουδαίων, ως μιάσματα για το βασίλειο του Θεού⁵.

Από την ανάγνωση του *Ησαΐα*, επίσης, προκύπτει για τους Ιουδαίους μια διαφορετική εικόνα, σύμφωνα με την οποία η επαφή και η ανάμιξή τους με άλλα έθνη είχε ως αποτέλεσμα να αλλοιωθούν τα έθιμα και οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Οι Ιουδαίοι είχαν παρεκκλίνει από την οδό της θεογνωσίας και είχαν απομακρυνθεί για πάντα από τον Νόμο του Μωυσή, με αποτέλεσμα να έχουν ολισθήσει στην αμαρτία εξαιτίας της κατανάλωσης χοιρινού κρέατος⁶ και να έχουν αλλάξει τον παγιωμένο τρόπο λατρείας του Ιουδαϊσμού σε ό,τι αφορά τις θυσίες και τις λοιπές προσφορές στον Θεό⁷.

Ο ΧΟΙΡΟΣ ΣΤΗΝ ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ

Σύμφωνα με το *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο*, ο Χριστός είπε: «μη νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφῆτας· οὐκ ἦλθον καταλῦσαι ἀλλὰ

3. *Λευϊτικό* 11: 1-47, εδώ 7: «καὶ τὸν ὄν, ὅτι διχηλεῖ ὅπλην τοῦτο καὶ ὀνυχίζει δυνχας ὅπλης, καὶ τοῦτο οὐκ ἀνάγει μνηκισμὸν, ἀκάθαρτον τοῦτο ὑμῖν».

4. *Δευτερονόμιο* 14: 3-20, εδώ 8 «καὶ τὸν ὄν, ὅτι διχηλεῖ ὅπλην τοῦτο καὶ ὀνυχίζει δυνχας ὅπλης καὶ τοῦτο μνηκισμὸν οὐ μνηκᾶται, ἀκάθαρτον τοῦτο ὑμῖν».

5. *Ψαλμός* 79: 13-14 «ἵνα τί καθεῖλες τὸν φραγμὸν αὐτῆς καὶ τρυγῶσιν αὐτὴν πάντες οἱ παραπορευόμενοι τὴν ὁδόν; Ἐλυμήνατο αὐτὴν σὺς ἐκ δρυμοῦ, καὶ μονιὸς ἄγριος κατενεμήσατο αὐτήν».

6. *Ησαΐας* 65: 2-4 «ἐξεπέτασα τὰς χεῖράς μου ὅλην τὴν ἡμέραν πρὸς λαὸν ἀπειθοῦντα καὶ ἀντιλέγοντα, οἱ οὐκ ἐπορεύθησαν ὁδῷ ἀληθινῇ, ἀλλ' ὀπίσω τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν. Ὁ λαὸς οὗτος ὁ παροξύνων με ἐνάντιον ἐμοῦ διὰ παντός, αὐτοὶ θυσιάζουσιν ἐν τοῖς κήποις καὶ θυμῶσιν ἐπὶ ταῖς πλίνθοις τοῖς δαυμονίοις, ἃ οὐκ ἐστὶν καὶ ἐν τοῖς μνήμασιν καὶ ἐν τοῖς σπηλαίοις κοιμῶνται δι' ἐνύπνια, οἱ ἔσθοντες κρέα ὕεια καὶ ζωμὸν θυσίων, μεμολυμμένα πάντα τὰ σκεύη αὐτῶν».

7. *Ησαΐας* 66: 3 «ὁ δὲ ἄνομος ὁ θύων μοι μόσχον ὡς ὁ ἀποκτένων κύνα, ὁ δὲ ἀναφέρων σεμίδαλιν ὡς αἷμα ὕειον».

πληρῶσαι»⁸. Από τα λόγια αυτά αντιλαμβάνεται κανείς ότι ο Χριστός ακολουθούσε όσα αναφέρονταν στον Νόμο του Μωυσή χωρίς να προβαίνει σε αναιρέσεις. Η αρνητική διάθεση του Χριστού προς τους χοίρους φαίνεται να αποτυπώνεται στη διήγηση των ευαγγελιστών Ματθαίου⁹, Μάρκου¹⁰ και Λουκά¹¹, όπου ο Ιησούς θεραπεύει ένα ή δύο δαιμονισμένους άνδρες και στη συνέχεια προστάζει τα δαιμονικά πνεύματα να καταλάβουν αγέλη χοίρων¹².

Όμως ο διαλεκτικός τρόπος προσέγγισης ορισμένων θεμάτων, όπως ο νόμος και η αμαρτία, από τους Αποστόλους, σε συνδυασμό με τις ανάγκες των λαών της εποχής εκείνης, είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση του χριστιανισμού από τα διδάγματα του Ιουδαϊσμού. Η αρχή έγινε με τον απόστολο Πέτρο, ο οποίος, σύμφωνα με τις Πράξεις των Αποστόλων, είδε σε όραμα τον Θεό να του επιτρέπει τη βρώση όσων είχαν απαγορευθεί στους Εβραίους, συμπεριλαμβανομένου του χοιρινού κρέατος¹³. Η αποκάλυψη αυτή στον απόστολο Πέτρο άλλαξε τις μέχρι τότε πεποιθήσεις που είχαν επικρατήσει στον χριστιανισμό με άξονα αναφοράς στην Π. Διαθήκη, την αποχή δηλ. από το χοιρινό κρέας και τα ακάθαρτα ζώα.

Μεταφορική είναι η χρήση της λέξεως «χοίρος» στο *Κατά Ματθ. Ευαγ.* Με τη λέξη αυτή εννοούνται οι μη χριστιανοί, καθώς θεωρούνται εχθροί της χριστιανικής πίστης¹⁴.

Πάντως, το θέμα της βρώσης του χοιρινού κρέατος δεν συνάντησε τόσο σημαντική αντίδραση εκ μέρους των Εβραίων όσο το ζήτημα της περιτομής, την οποία επιχείρησε να καταργήσει ο απόστολος Παύλος¹⁵.

8. Ματθαίος 5: 17.

9. Αυτόθι, 8: 28-34: «... καὶ ἰδοὺ ἔκραξαν λέγοντες τί ἡμῖν καὶ σοι, Ἰησοῦ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ; ἦλθες, ὥδε πρὸ καιροῦ βασανίσαι ἡμᾶς; ἦν δὲ μακρὰν ἀπ' αὐτῶν ἀγέλη χοίρων πολλὰν βοσκομένη. Οἱ δὲ δαίμονες παρεκάλουν αὐτὸν λέγοντες εἰ ἐκβάλλεις ἡμᾶς, ἐπιτρέψον ἡμῖν ἀπελθεῖν εἰς τὴν ἀγέλη τῶν χοίρων».

10. Μάρκ. 5: 1-13.

11. Λουκ. 6: 26-33.

12. Παρά το γεγονός ότι το ευαγγέλιο του Βαρνάβα δεν συμπεριλήφθηκε στα αναγνωρισμένα ευαγγέλια, παρατηρείται πως οι Άραβες μουσουλμάνοι το αναγνωρίζουν και το χρησιμοποιούν ως απολογητικό κείμενο κατά των χριστιανών στις θρησκευτικές τους διενέξεις. Βλ. Fāḍil S. A., *indjil Barnāba*, σ. 63· Leirvik O., «History as a Literary Weapon: The Gospel of Barnabas in Muslim-Christian Polemics», *Studia Theologica* 54 (2001), σσ. 4-26.

13. Πράξεις 11: 5-10, εδώ 7 «ἤκουσα δὲ φωνῆς λεγούσης μοι ἀναστὰς Πέτρε, θύσον καὶ φάγε... ἃ ὁ Θεὸς ἐκαθάρισε σὺ μὴ κοῖνισαι».

14. Ματθαίος 7: 6: «μὴ δώτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ μηδὲ βάλητε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν χοίρων».

15. Βλ. Πράξεις 15: 16.

Ο ΧΟΙΡΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΑΒΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Το Κοράνιο επικρίνει σε πολλά σημεία τη σκληρή στάση των Εβραίων απέναντι στον ίδιο τον προφήτη Μωυσή και τις διδαχές του. Στο κεφάλαιο «τα Κτήνη-al-An'ām» αναφέρονται, όπως και στην Π. Διαθήκη, τα ζώα που απαγορεύταν να τρώνε οι Εβραίοι. Προστίθεται δε η απαγόρευση βρώσης του λίπους τους.¹⁶

Η απαγόρευση της βρώσης συγκεκριμένων τροφών κατά την νομοθεσία του Ισλάμ σχετίζεται με το θέμα της τιμωρίας και της δοκιμασίας¹⁷. Αντίστοιχη απαγόρευση για τους Εβραίους ερμηνεύεται από την ισλαμική πλευρά με την ίδια λογική· δηλαδή ο Θεός τιμωρεί τους Ιουδαίους για τις πολλές αμαρτίες τους¹⁸. Επίσης, στο Κοράνιο επισημαίνεται ότι οι Εβραίοι είχαν απαγορεύσει από μόνοι τους ορισμένες τροφές δίχως να υπάρχει σχετική θεία εντολή¹⁹.

Η διαφορετική οπτική των μουσουλμάνων σε σχέση με τους αυστηρούς περιορισμούς του Ιουδαϊσμού έγκειται στη διατύπωση ότι όλες οι απαγορευμένες τροφές με εξαίρεση του χοίρου είναι επιβλαβείς για τον ανθρώπινο οργανισμό²⁰. Όπως οι πρώτοι διατροφικοί περιορισμοί στο Κοράνιο αναφέρονται στο κεφάλαιο «τα Κτήνη-al-An'ām», και ακολουθούν χρονικά οι αναφορές του κεφαλαίου «η

16. Κεφάλαιο 6, τα Κτήνη-al-An'ām 146: «ἀπηγορεύσαμεν τοῖς Ἑβραίοις πάντα τὰ ζῶα τὰ ἔχοντα [ἀδιαίρετη] ὀπλὴν ὡσαύτως ἀπηγορεύσαμεν αὐτοῖς τὸ στέαρ τῶν βοῶν καὶ τῶν προβάτων, ἔξαιρέμενον τοῦ τῆς ῥάχως, τῶν σπλάχνων καὶ τοῦ ἐπὶ τῶν ὀστέων κεκολλημένου».

17. Κεφάλαιο 6, τα Κτήνη-al-An'ām 145: «... εἴθε παρόντες ὅτε ὁ Θεὸς ἔδωκε τὰς ἐντολάς ταύτας· τίς μυσσώτερος ἐκείνου τοῦ ἐφευρίσκοντος ψευδῆ κατὰ τῆς θρησκείας τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀπώλειαν τῶν ἀνθρώπων;...».

18. Κεφάλαιο 4, οι Γυναίκες-an-Nisā' 160: «πρὸς τιμωρίαν αὐτῶν καὶ ἐπειδὴ ἀποπλανῶσι τοὺς ἄλλους ἐκ τῆς τρίβου τοῦ Θεοῦ, ἀπηγορεύσαμεν αὐτοῖς ἀγαθὰ τινὰ ἅτινα τοῖς ἦσαν ἐπιτετραμμένα».

19. Κεφάλαιο 3, Οἶκος Emrān-Āl-'Emrān 93: «πᾶσα τροφή ἐπιτρέπεται τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ, ἐκτὸς ἐκείνης ἣν ὁ Ἰσραὴλ ἀπηγόρευσεν εἰς ἑαυτὸν πρὶν ἢ καταβίβασθῇ ἡ Πεντάτευχος. Εἶπε αὐτοῖς· λάβετε τὴν Πεντάτευχον καὶ ἀναγνῶτε αὐτήν, ἐὰν ἦσθε ἀληθεῖς». Ο Ιακώβ επίσης απαγόρευσε να τρώνε το κρέας της καμήλας.

20. Κεφάλαιο 5, η Τράπεζα-al-Mā'idah 3: «ἀπαγορεύεται ὑμῖν ἡ βρώση θησιμαίων ζώων, ἡ τοῦ αἵματος, ἡ τοῦ χοιρείου κρέατος καὶ παντὸς ὃ,τι ἤθελε φονευθῇ ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν ἄλλου ὀνόματος ἐκτὸς τοῦ Θεοῦ, τῶν πιγνέντων ζώων, τῶν ἀποκτεινομένων ἢ φονευομένων ἐκ τινος πτώσεως, ἢ ἐκ κερατίσματος, τῶν σπαραχθέντων ὑπὸ τινος θηρίου, ἐκτὸς ἂν καθαρίσγητε αὐτό, καὶ ἐν γένει παντὸς εἰδωλοθύτου...»· as-Ṣana'āny, tafsīr al-Qur'ān, τόμ. 2, σ. 220· an-Nahhās, ma'āny al-Qur'ān al-karīm, τόμ. 2, σ. 508. Βλ. Επίσης, A Williams A. J., *The World of Islam*, σ. 31· Waines D., *An Introduction to Islam*, σ. 31· Abdul-Rahman M. S., *Islam*, σ. 17· Wollaston N. A., *The Sword of Islam*, σ. 324.

Τράπεζα-al-Ma'idah», έτσι και στη Σούννα προστίθεται η απαγόρευση της βρώσης λεόντων και αρπακτικών πτηνών²¹.

Η αναδρομή στην ιστορία της αραβικής χερσονήσου κατά την προϊσλαμική περίοδο αποδεικνύει τις άμεσες επιρροές που δέχθηκαν οι Άραβες από τους Εβραίους που ζούσαν ανάμεσά τους, σε ό,τι αφορά έθιμα και παραδόσεις, όπως η περιτομή και η απαγόρευση βρώσης χοιρινού κρέατος. Ο Σωζομενός στην *Εκκλησιαστική Ιστορία*, την οποία συνέγραψε στη νότια Παλαιστίνη 150 χρόνια πριν από την εμφάνιση του Μωάμεθ, αναφέρει ότι οι Άραβες τηρούσαν τα έθιμα των Εβραίων στο ζήτημα της περιτομής και της απαγόρευσης του χοιρινού κρέατος²².

Επίσης, οι Βυζαντινοί επιχείρησαν να ερμηνεύσουν τον λόγο για τον οποίο οι λαοί της Μέσης Ανατολής και της αραβικής χερσονήσου δεν έτρωγαν χοιρινό κρέας και υφίσταντο την περιτομή. Όλο το ζήτημα τοποθετήθηκε, ως ένα βαθμό, και σε μεταφυσικό πλαίσιο, καθώς αυτά τα έθιμα συνδέθηκαν με την αστρολογία. Η θέση των αστρολογικών ζωδίων αυτών των εθνών σε σχέση με τον ήλιο επέβαλε λιτότητα στον τρόπο ζωής τους²³.

Οι μεταφράσεις του Ευαγγελίου στην αραβική, οι οποίες ολοκληρώθηκαν κατά τον πρώτο αιώνα της δυναστείας των Αββασιδών, έτρεψαν τους Άραβες μουσουλμάνους να εμβαθύνουν στην χριστολογική του χροιά²⁴. Κατανόησαν ότι ο Χριστός δεν ήλθε να καταλύσει αλλά να συμπληρώσει τον Νόμο του Μωυσή²⁵. Ωστόσο, η ευθύνη για τη βρώση χοιρινού κρέατος αποδίδεται κατηγορηματικά από τους μουσουλμάνους στον απόστολο Πέτρο, ο οποίος παρερμήνευσε -σύμ-

21. Ibn Qutaybiyyah, *ta'wil mokhtalif al-hadith*, τόμ. 1, σ. 198.

22. Σωζομενός, *Histoire Ecclesiastique*, τόμ. II, 4, 2-3: «... Ἀράβιοι συνιᾶσι δὲ πλείστοι καὶ ἐμπορίας ἔνεκα πωλήσοντες καὶ ἀγοράσοντες. Πᾶσι δὲ περισπούδατος ἡ ἑορτὴ, Ἰουδαίους μὲν καθότι πατριάρχῃν αὐχοῦσι τὸν Ἀβραάμ». Βλ. επίσης, Bonwetsch N., *Doctrina Jacobi nuper baptizati*, σ. 88: «... οἱ Ἰουδαῖοι οἱ μὐγέντες μετὰ τῶν Σαρακηνῶν». Βλ. ακόμα, νεότερη ἔκδοσή του, Déroche V., «*Doctrina Jacobi nuper baptizati: Édition et traduction*», *Travaux et Mémoire* 11 (1991), σ. 213.

23. De Stephano Alexandrino, τόμ. 3, σ. 274: «... καὶ γὰρ διὰ μὲν τὸ τὸν Κρόνον μεσουραεῖν ὕψηλὸν καὶ ἀνυπότακτον ἔχει φρόνημα καὶ ἐπιχείρημα ἀταπεινῶτον καὶ ἀντιτάσσειται τοῖς τοῦ Διὸς καὶ Ἄρεος ἔθνεσι μέχρι τῶν ἡλιακῶν σκίπτρων· αὐτὰ γὰρ τὰ ἡλιακὰ ἔθνη μόνᾳ ὑπεξαιρεῖται τοῦ ζυγοῦ τοῦ τοιοῦτον ἔθνους. Κέχρηται δὲ ἀπλότητι καὶ δαφιλεῖ διαίτη καὶ ποτῶ ἀσικέρῳ καὶ ἀδιονόσῳ· οἶνον γὰρ ὡς ὄντα τοῦ ἡλίου θέλουσι πίνειν. Καὶ χοιρεῖς κρέαςιν ὡς οὐδὲ τοῦ Ἄρεος οὐ κέχρηται. Περιτέμνονται δὲ τὴν ἀκροβυστίαν δι' αὐτὸν τὸν Κρόνον καὶ ἀκολασταίνουσι διὰ τὴν Ἀφροδίτην».

24. Griffith S. H., «The Gospel in Arabic: An Inquiry into its Appearance in the First Abbasid Century», *Oriens Christianus* 69 (1985), σ. 128. Γενικά για την μεταφραστική κίνηση κατά τις δυναστείες των Ομπαϊδάων και των Αββασιδών, βλ. al-Yuzbaki S. T., «at-ta'rib fī al-ʿasrayin al-omawī wa al-abbāsy», *Adāb ar-Rafidayin* (Ιράκ 1976), σσ. 47-69.

25. Βλ. υποσημ. 8.

φωνα με την ισλαμική αραβική αντίληψη- την Κ. Διαθήκη, με αποτέλεσμα να παρασυρθούν οι Χριστιανοί, αν και γνώριζαν ότι ο Χριστός δεν κατήργησε την απαγόρευση του χοιρινού κρέατος, υπέστη την περιτομή²⁶ και πλενόταν για να καθαρθεί από τη Djanāba²⁷. Έτσι οι Άραβες έδωσαν τη δική τους εξήγηση, ότι δηλ. ο κύριος λόγος που οδήγησε τους Χριστιανούς να επιτρέψουν τις απαγορευμένες τροφές, ήταν ότι ήθελαν να διαφέρουν από τους Εβραίους σ' όλες τις θρησκευτικές τους συνήθειες²⁸. Οι χριστιανικές αντιλήψεις εδραιώθηκαν με την ίδρυση του ανατολικού χριστιανικού ρωμαϊκού κράτους από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, οπότε οι μέχρι τότε απαγορευμένες από τους Εβραίους τροφές επετράπησαν²⁹.

Αξίζει να αναφερθεί μια ενδιαφέρουσα πληροφορία, την οποία αντλούμε από αραβική πηγή και αφορά στον διωγμό Εβραίων επί βασιλείας Κωνσταντίνου Α' με σκοπό τον εκχριστιανισμό τους³⁰. Ο διάλογος μεταξύ του τότε επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Παύλου και του αυτοκράτορα ρίχνει φως στο θέμα της βρώσης του χοιρινού κρέατος. Ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε ότι οι Εβραίοι, υποκρινόμενοι, ασπάζονται τον χριστιανισμό μόνο λόγω του φόβου της θανάτωσής τους:

«... Ερώτησε ο βασιλιάς «πώς μπορούμε να το επιβεβαιώσουμε αυτό;» ο Πατριάρχης του απάντησε λέγοντας: «ο χοίρος στην Π. Διαθήκη απαγορεύεται [Ḥarām³¹]» ... ο βασιλιάς ρώτησε «πώς μπορεί ο χοίρος στην Π. Διαθήκη να απαγορεύεται και να τον τρώμε εμείς;» ο Πατριάρχης απάντησε λέγοντας: «ο Χριστός έδωσε νέους νόμους και

26. az-Zarī, *aṣ-ṣawā'iq al-morsalah*, τόμ. 1, σ. 359.

27. *EP* II, σσ. 440-41. Το Fiqh διέκρινε τη Djanāba σε μικρή και μεγάλη. Η μικρή αφορά στην ονείρωξη και με τη μεγάλη υποδηλώνεται η συνουσία· και στις δύο περιπτώσεις επιβάλλεται το ολόσωμο πλύσιμο στον άνδρα με καθαρό και τρέχον νερό.

28. ash-Shīnqīṭy, *mandhadj wa dirasāt li' ayyāt al-asmā' w' aṣ-ṣifāt*, σ. 141.

29. Ibn Taymiyyah, *al-djawāb aṣ-ṣaḥīḥ*, τόμ. 3, σ. 176.

30. Σχετικά με τις προσπάθειες εκχριστιανισμού των Εβραίων στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, βλ. Sharf A., «Byzantine Jewry in the Seventh Century», *BZ* 48 (1955), σ. 105· Starr J., «St. Maximus and the forced Baptism at Carthage in 632», *BNJ* 16 (1940), σ. 193. Επίσης, για τον εκχριστιανισμό των Εβραίων στην εποχή του Βασιλείου Α', βλ. Dagron G., «Le Traité de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs», *Travaux et Mémoires* 11 (1991), σσ. 317-339. Ο μοναχός Στρατήγιος από τη Λαύρα του αγίου Σάββα, ανέφερε πως οι Εβραίοι αγαλλίασαν όταν είδαν τους Πέρσες, καθώς σκέφτονταν να προχωρήσουν σε εξιουδαισμό των εκεί Χριστιανών, βλ. Garitte G., *La Prise de Jérusalem par les Perses en 614*, σ. 17: «[X.2] Tum maligni Iudaei et inimici veritates et Christum odientes, ut viderunt Christianos quia traditi sunt manibus hostium, laetati sunt valde, quia oderant Christianos ... nam statio eorum magna erat coram Persis ideo quod proditores Christianorum facti sunt ... "Si vultis ut mortem effugiatis, fiatis, Iudaei et renegate Christum"».

31. Για τη σημασία του Ḥarām, βλ. *EP* III, σ. 173.

στην Κ. Διαθήκη ανέφερε ότι ό,τι μπει στο στομάχι δεν είναι Ἡράμ, ενώ αυτό που μιαίνει τον άνθρωπο είναι ό,τι ξεστομίζει»... αμέσως διέταξε ο αυτοκράτορας κατά την Κυριακή του Πάσχα να σφάζονται χοίροι, να μαγειρεύονται, να κόβονται κομμάτια και στη συνέχεια να μοιράζονται στις πόρτες των Εκκλησιών σ' όλο το βασίλειό του· όσοι βγαίνουν από τις εκκλησίες να τους δίνεται ένα κομμάτι [χοιρινό κρέας] και όποιος αρνηθεί να θανατώνεται αμέσως ...³²⁾.

Είναι γεγονός πως τα θαύματα του Ιησού Χριστού αναγνωρίζονται ρητώς στο Κοράνιο· όμως η σταύρωσή του δεν είναι αποδεκτή στην ισλαμική θρησκεία³³. Σύμφωνα με την ισλαμική εσχατολογία ο Χριστός είναι ο Μεσσίας, ο *hakam* ή ο *imām* που θα κατέλθει κατά την Δευτέρα Παρουσία στο επίγειο βασίλειο κρίνοντας και δικάζοντας με βάση τη νομοθεσία του Μωάμεθ, όπως ρητώς ανέφερε ο προφήτης: «μα τον Allah, που έχει την ψυχή μου στα χέρια του, σε εσάς θα κατέλθει ο υιός της Μαρίας ως δίκαιος κριτής, θα σπάσει τον σταυρό και θα σκοτώσει τον χοίρο»³⁴.

Το μοτίβο της θανάτωσης του χοίρου επιβεβαιώνει τη σταθερή πεποίθηση των Μουσουλμάνων ότι ο Χριστός δεν κατήγγησε την απαγόρευση του χοιρινού κρέατος ούτε το γέυτηκε, εφόσον ήταν ήδη απαγορευμένο στην Π. Διαθήκη και ότι όλη αυτή η σύγχυση δημιουργήθηκε εξαιτίας του αποκαλυπτικού ενυπνίου του απόστολου Πέτρου, ο οποίος επέτρεψε την βρώση του χοιρινού κρέατος και κάθε ζώου από εκείνα που απαγορεύονταν στην Π. Διαθήκη³⁵.

Στο Ισλάμ, η διαδικασία της σταύρωσης ενέχει το στοιχείο της άκρας ταπείνωσης και επιπλέον δηλώνεται ο εξευτελισμός του εσταυρωμένου με την το-

32. az-Zarī, *hidayat al-hayāra fī adjwibat al-yahūd wa an-naṣāra*, σ. 177· ash-Shāfi'y, *at-tanbih wa ar-rad 'ala al-ahwā'* wa al-bīda', σ. 87. Για τους χριστιανούς ιστορικούς που αναφέρουν την αξιοπερίεργη μέθοδο του εκχριστιανισμού των Εβραίων, όπως ο Αιγύπτιος Γεώργιος al-Makīn και ο Ibn al-Baṭrīq, βλ. Clarke A.- Harwood E., *A Bibliographical Dictionary: Containing a Chronological Account of Books*, σ. 167.

33. Το Κοράνιο, Οίκος Εμράν: 55. Βλ. επίσης, η Τράπεζα: 157.

34. at-Tirmīdhī, *al-djāmī' aṣ-ṣaḥīḥ*, τόμ. 4, σ. 504· Wensinck A. J., *A Handbook of Early Muhammadan Tradition, Alphabetically Arranged*, σ. 113· Friedmann Y., «The Messianic Claim of Ghulām Aḥmad», σ. 301. Το εν λόγω Ḥadīth προκάλεσε διενέξεις μεταξύ των ασχολουμένων με το *Mukhtalifu-l-ḥadīth* και το *ilm al-ḥadīth*, καθώς υπάρχει άλλο Ḥadīth, το οποίο αναιρεί τη διατύπωση του ερχομού του Ιησού: «Δεν θα υπάρξει κανένας προφήτης μετά από μένα ούτε καμία θρησκεία μετά τη θρησκεία μου. Το ένομο και το ένομο θα' ναι αυτό που θα επιτρέψει ο Θεός και θα απαγορεύσει σύμφωνα με τον λόγο του μέχρι της ημέρας της κρίσεως». Βλ. Guillaume A., *Traditions of Islam: An Introduction to the Study of the Hadith Literature*, σ. 72· Cooper A.- Maxwell E. A., *Ishmael My Brother*, σ. 67.

35. Ibn Ḥazm, *al-faṣl fī al-mīlāl w' al-ahwā'* wa an-nīḥal, τόμ. 2, σ. 18.

ποθέτηση ενός χοίρου δίπλα του. Σε αυτό το πνεύμα διαβάζουμε ότι στην Ανδαλουσία, σε ένα περιβάλλον γεμάτο ραδιουργίες, ο στρατηγός Qīṭn προσπάθησε να σφετεριστεί τον θρόνο από τη δυναστεία των Ομμιαδών· δεν πέτυχε όμως το σχέδιό του με αποτέλεσμα να σταυρωθεί το έτος 123 εγ. στην Κόρδοβα και να τοποθετηθεί μεταξύ ενός χοίρου και ενός σκύλου³⁶.

Ο ίδιος ο Χριστός, όπως φαίνεται στην αραβική γραμματεία, όταν τον προσέφερε ένας χοίρος, τού είπε: *(πορεύσου ἐν εἰρήνῃ)* και, όταν ερωτήθηκε: *(πώς λες αυτό σε χοίρο, ενώ είσαι το πνεύμα του Θεού)* απάντησε λέγοντας: *(απεχθάνομαι να συνηθίζω τη γλώσσα μου σε κακία)*³⁷.

Μετά την κατάκτηση των ανατολικών χριστιανικών επαρχιών του Βυζαντίου από τους Άραβες, οι Χριστιανοί και οι Εβραίοι αντιμετώπιζονταν ως λαοί της Βίβλου ή *Dhīmmes*³⁸. Όμως, ο χαλίφης ʿOmar ibn al-Khaṭṭāb (634-644) έστειλε στον διοικητή της Βασόρας διαταγή να μην ακούγονται οι κωδωνοκρουσίες των Εκκλησιών, να μην υψώνεται ο σταυρός παρά μόνο στο εσωτερικό της εκκλησίας και να μην αφήνουν οι Χριστιανοί τους χοίρους να κυκλοφορούν ανάμεσα στους Μουσουλμάνους³⁹. Το 695 ο χαλίφης ʿAbdul-Malik (684-705) διέταξε την αφαίρεση του σταυρού και τη θανάτωση των χοίρων στις κατακτημένες από τους Άραβες περιοχές⁴⁰.

Το 1068, όταν ο χαλίφης της Ανδαλουσίας al-Moʿtamid έδινε μάχη κατά του αντιπάλου του Alfonso, είπε την εξής χαρακτηριστική φράση: *(προτιμώ*

36. at-Tilmisany, *nafh at-tayb min ghosn al-Andalus*, τόμ. 3, σ. 19. Οι Άραβες αποφάσισαν να τιμωρήσουν τον Άγιο Πέτρο Καπετωλέων· τον ακρωτηρίασαν και εν συνεχεία τον σταύρωσαν, βλ. *Synaxarium ecclesiae constantinopolitanae e codice Sirmodiano, opera et studio Hippolyti Delehaye* στο *Acta Sanctorum*, "Propylaeum Novemberis", Βρυξέλλες 1902, (4 Οκτωβ, 5), σσ. 105-106: «... ὡς διδάσκαλος χριστιανῶν διαβάλλεται τῷ τῶν Ἀγαθῶν ἔθνει, καὶ ἐν τῇ τῶν Λαμασκηνῶν ἀχθείς διὰ τὴν τοῦ Χριστοῦ ἀγάπην πρῶτον μὲν τὴν γλῶτταν τμηθεὶς τρανότερον καὶ δεξιότερον ἐξεβόησεν· εἰθ' οὕτως τὴν δεξιὰν χεῖρα ἀφαιρεῖται καὶ τοὺς πόδας· εἶτα τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξορύττεται καὶ στανρὸν προσπῆγνται καὶ αἰθεὶς τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται. Καὶ πρὸς τὰ ὁστὰ πυρποληθεὶς τῷ ποταμῷ ἀπερρίφθη». Βλ. επίσης, PG 117, 85 C-D - *De menologio Basilii imperatoris* - «... ὁ δὲ ἄρχων μὴ πείσας αὐτόν, ὁῦσαι τοῖς εἰδώλοις, τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξώρυξε, καὶ τὴν γλῶτταν ἐξέτεμε, καὶ τὰ ὠτῖα ἀπέκοψε, καὶ τὰς χεῖρας, καὶ τοὺς πόδας ἐνευροκόπησε. Μετὰ δὲ τὸ ποιῆσαι ταύτας τὰς τιμωρίας, στανρὸν ἐντρεπίας...».

37. al-Ghazāly, *ʿihiaʿ ʿolūm ad-dīn*, σ. 819· al-ʿĀmeri, *al-djad al-hathīth*, τόμ. 1, σ. 150· al-Aldjony, *kashf al-kholafāʾ*, τόμ. 2, σ. 96.

38. ʿĀmer M. F., *tārikh ahl adh-dhemmah fī miṣr al-islamiyyah: min al fath al-ʿaraby ʾila nihayāt al-ʿaṣr al-fāṭimī*, τόμ. 1, σ. 67 και εξ.

39. an-Nāmīri al-Baṣri, *tārikh al-madinah*, τόμ. 2, σ. 27· al-Hindi, *kīnz al-ʿommāl fī sonnan al-ʿqwal wa al-afāl*, τόμ. 4, σ. 200· al-Qāsim Ibn Sallām, *al-amwāl*, τόμ. 1, σ. 126. Βλ. επίσης, Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σ. 399: «... Οὐμάρ ... μαγαρίζεν τοὺς χριστιανούς ἡγήγκαζεν... καὶ μὴ παραδέχεσθαι μαρτυρίαν Χριστιανοῦ κατὰ Σαρακηνοῦ».

40. Sahas D., *John of Damascus on Islam*, σ. 85.

να τελειώσω τη ζωή μου ως καμηλιέρης στην Αφρική παρά χοιροβοσκός στην Καστίλη»⁴¹.

Η λογοτεχνική παραγωγή των μέσων χρόνων στη Δύση, έχοντας επίγνωση της απέχθειας με την οποία η ισλαμική παράδοση έχει περιβάλει τον χοίρο, παριστάνει στο γαλλικό έπος *La Chanson de Roland* τον προφήτη Μωάμεθ ως ένα μέθυσο που τον κατασπαράζει ένας χοίρος⁴², ενώ στον θάνατό του παρευρίσκονται χοίροι και σκύλοι⁴³.

Στην αραβική ισλαμική παράδοση και συνείδηση ο χοίρος συνδέεται άμεσα με την ακαθαρσία και τη βρωμιά. Ο μύθος της δημιουργίας του χοίρου στην αραβική λογοτεχνία είναι πολύ παραστατικός. Οι πηγές παρουσιάζουν τον Χριστό να ζητά να μάθει για την κιβωτό του Νώε:

«... ζήτησε ο Ιησούς από τον Ka'b ibn Nūn να του μιλήσει για την κιβωτό του Νώε... και εκείνος του απάντησε λέγοντας: «το μήκος της ήταν 1200 πήχεις, το πλάτος 600 και αποτελούνταν από τρεις ορόφους. Ο πρώτος περιλάμβανε τα υποζύγια και τα κτήνη, ο δεύτερος τους ανθρώπους και ο τρίτος τα πτηνά... όταν άρχισαν να συσσωρεύονται τα απόβλητα των ζώων, ενέπνευσε ο Θεός στον Νώε το κέντρισμα της ουράς του ελέφαντα και μόλις έγινε αυτό έπεσαν ένας αρσενικός και θηλυκός χοίρος, οι οποίοι άρχισαν να καταβροχθίζουν στη στιγμή τα περιττώματα»⁴⁴.

Είναι πρόδηλο ότι ο συμβολισμός εδώ δεν είναι τυχαίος, καθώς ο Χριστός επιλέχθηκε να είναι το βασικό πρόσωπο της διήγησης, πτυχή που αναμφίβολα προδίδει μια λανθάνουσα απέχθεια προς τους χοίρους, η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως στάση μομφής από την πλευρά των Μουσουλμάνων προς τους Χριστιανούς, οι οποίοι επέμεναν στην πλάνη τους να τρώνε χοιρινό κρέας καίτοι γνώριζαν το επιλήψιμο της πράξης.

Η αντίληψη των Αράβων ότι ο χοίρος είναι από τη φύση του κοπροφάγος και ακόρεστα ορέγεται απόβλητα κάθε είδους οδήγησε στην χρήση του ως φυ-

41. Cardini F, *Europe and Islam*, σ. 43.

42. Hyatte R., *The prophet of Islam in Old French: The Romance of Muhammad (1258) and The Book of Muhammad's Ladder (1264)*, σ. 5 και εξ. Βλ. επίσης, Bellamy A. J., «Arabic Names in the Chanson de Roland: Saracen Gods, Frankish Swords, Roland's Horse, and the Olifant», *Journal of the American Oriental Society* 107 (1987), σσ. 267-277.

43. Chejne G. A., *Islam and the West, The Moriscos*, σ. 73.

44. Abū al-Fida', *al-bidāyah w'an-nihāiyyah*, τόμ. 1, σ. 116, τόμ. 2, σ. 263· Ibn al-Djawzi, *al-montazim fī tārikh al-molūk wa al-omam*, τόμ. 1, σ. 240· at-Tabari, *tarikh at-Tabari*, τόμ. 1, σ. 113. Βλ. επίσης, Burr A., «Pigs in Noah's Ark: A Muslim Origin Myth», *Folklore* 90, 2 (1979), σσ. 180-181.

σικού εργαλείου βασανιστηρίων⁴⁵! Μια τέτοια ιστορία αφορά στον ποιητή Yazīd Ibn Mofāriḡh, ο οποίος έγραψε σκωπτική ποίηση εναντίον κάποιου ‘Abbād, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να τον πιάσει και να τον δέσει σε ένα δένδρο. Του έδινε με τη βία να πει διουρητικό και τοποθέτησε δίπλα του έναν χοίρο, ο οποίος κάθε φορά που έφευγαν τα ούρα του Yazīd ορμούσε επάνω του να τον βλάψει⁴⁶. Σε αντιδιαστολή με την πρακτική του βασανισμού στις αραβικές πηγές μαρτυρείται και η θρησκευτική χρήση του χοίρου. Συγκεκριμένα, διαβάζουμε ότι Μουσουλμάνοι που είχαν προσβληθεί από τη νόσο *χοιράδωση*⁴⁷, προσέφευγαν στην μονή Abī Hor⁴⁸ της Αιγύπτου για θεραπεία:

« ... ο ηγούμενος της μονής τοποθετούσε τον ασθενή ακίνητο, έφερνε έναν χοίρο και τον άφηνε να εστιάζει στο σημείο που νοσεί: έψαχνε το τρωτό μέρος ο χοίρος και έτρωγε μόνο από το μολυσμένο σημείο μέχρι να καθαρίσει η περιοχή. Έπειτα, ο ηγούμενος έριχνε στην πληγή στάχτη ενός χοίρου, που είχε χρησιμοποιηθεί προηγουμένως στην ίδια διαδικασία, και επάνω έβαζε λάδι από το καντήλι της μονής. Μετά απομακρυνόταν ο χοίρος, σφαζόταν, καιγόταν και μαζεύοταν η στάχτη του για να χρησιμοποιηθεί και πάλι για τον ίδιο θεραπευτικό σκοπό»⁴⁹.

45. Η χρήση των ζώων από τους Άραβες ως μέσων βασανιστηρίων απαντά και στις βυζαντινές πηγές, βλ. Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*, σ. 68: « ... Σέργιος γάρ ο κατά Νικήταν τελευταῖα τρόπῳ τοιῷδε. κάμηλον οἱ Σαρακηνοὶ ἀποδείραντες τοῦτον ἐγκατακλείουσι τῇ δορᾷ καὶ ἐπέρραπτον. τῆς βύρσης οὖν κατεσκληνίας συναπεξηραίνετο καὶ ὁ ἐντὸς καὶ ἀπομαρانبείς πικρῶς διώλετο».

46. Ibn Manzūr, *lisān al-‘arab*, τόμ. 6, σ.133.

47. Η ιατρική ονομασία είναι *scrofuloderma* (ή η φυματίωση) και δεν μεταδίδεται από τον χοίρο. Βλ. επίσης, «Φυματιώδης τραχηλική λεμφαδενίτιδα σε ηλικιωμένη ασθενή», *Ελληνική Γιατρική* 69 (2003), σσ. 240-244.

48. al-Makrizi, *al-mawa‘iz w’l f’tibār*, τόμ. 4, σ. 1293, όπου αναφέρει πως μετά την κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Άραβες η μονή μετονομάστηκε *Συρακός*, που σημαίνει στα αραβικά *سراقس* - πορεύσου βέλος».

49. Ibn ‘Asākir, *mō’djam al-bildān*, τόμ. 2, σ. 497. Ο Ibn Sina, αναφερόμενος στη νόσο «χοιράδωση», εξηγεί ότι το νόσημα δεν έχει σχέση με τον χοίρο και ότι ονομάζεται έτσι διότι διογκώνονται οι λεμφαδένες στο λαιμό του ανθρώπου με αποτέλεσμα να μοιάζει με χοίρο. Επίσης, η ονομασία της νόσου σχετίζεται με την ταχεία εξάπλωση της νόσου που θυμίζει την ακόρεστη ορμή του χοίρου. Βλ. Ibn Sina, *al-qanūn fi at-ṭib*, σ. 1042. Το μοτίβο της θεραπείας Αράβων Μουσουλμάνων από Χριστιανούς απαντά επίσης στις βυζαντινές πηγές, βλ. Aufhauser J. B., *Miracula S. Georgii*, σσ. 90,91,92: «... ἡ δὲ χεὶρ αὐτοῦ [του Άραβα] οἰδήσασα, παρεῖχεν αὐτῷ ὁδὴν ἀκατάπαυστον ...Τί οὖν ποιήσω; τὰ χέρια μου ταύτην βλέπεις, πῶς ἀσκὸς ἐγένετο, πεπληρωμένη ἰχθῶρος καὶ ἐξ ἀφορήτου ὁδὸν ἐγγὺς εἰμι τοῦ ἀποθανεῖν ... ἐκάλεσε τὸν πρεσβύτερον ...ὑφαφθῆτω δὲ καὶ κἀνδήλα ἐμπροσθεν αὐτῆς δι’ ὅλης νυκτός, πρῶτας δὲ γενομένης ἐκ τοῦ ἐλαίου ὑφαφθείσης κανδήλης ἐμπροσθεν τῆς ἁγίας εἰκόνος τοῦ ἁγίου μάρτυρος ἀλειψάμενος τὴν σὴν χεῖρα, ἐδῆσαις τὴν ἱστίαν» Vita S. Stephani Sabait,

Σε πραγματολογικό επίπεδο πρέπει να σημειωθεί ότι τα μοναστήρια ήταν πόλος έλξης του ανήσυχου και ελεύθερου πνεύματος που χαρακτήριζε τους ποιητές, οι οποίοι αναζητούσαν την ηδονή, είτε την πνευματική είτε την σαρκική. Ένα τέτοιο πάθος οδήγησε τον ποιητή *Aṭṭamhān al-Qīnī*⁵⁰ να περάσει μια ακόλαστη νύχτα σ' ένα μοναστήρι. Όταν ρωτήθηκε ο ποιητής για τις πιο μεγάλες αμαρτίες που έχει διαπράξει ποτέ, ανέφερε «μια νύχτα που πέρασε στο μοναστήρι», καθώς έφαγε φαγητό μαγειρεμένο με χοιρινό κρέας, ήπια κρασί και στο τέλος μοίχευσε⁵¹.

Οι αντιλήψεις και οι δεισιδαιμονίες σχετικά με τον χοίρο τόν παριστάνουν να τρώει φίδια και να μη δηλητηριάζεται, να προκαλεί τριχόπτωση στο σκύλο που θα τον δαγκώσει να ουρεί πάνω σε γάιδαρο που τον μεταφέρει και ο τελευταίος να πεθαίνει⁵².

Η αραβική φιλοσοφία, όπως τα φιλοσοφικά ρεύματα των μέσων χρόνων, αποδεχόταν ότι σε κάθε άνθρωπο συνυπάρχουν τέσσερα βασικά στοιχεία, τα θεικά, τα σατανικά, τα θυμικά (οργή) και τα κτηνώδη, τα οποία εδράζονται στην καρδιά. Τα θεικά εκπροσωπεί ο σοφός, τα σατανικά ο διάβολος, τα θυμικά ο σκύλος και τα κτηνώδη ο χοίρος. Από την υπακοή στην κτηνώδη ηδονή, που εκπροσωπείται από τον χοίρο (δηλ. το 4ο στοιχείο), εκπηγάζουν η αυθάδεια,

κεφάλαιο IX, σ. 573: «... τοῦτο δὲ τὸ ἐξαίσιον θαῦμα οὐ μόνον ἐμὲ κατέπληξον, ἀλλὰ τὴν ἀπιστίαν τοῦ Μαγαρίτου εἰς πίστην μετέβαλον· ἰδὼν γάρ με ἀθρόως τοιαύτης μεστωθέντα εὐφροσύνης, κατεπλάγη λίαν ... » Taibbi G. R., *Vita di nt' Elia il Giovane*, σ. 24: «... οἱ τοῦ ἔθνους τῶν Ἰσμηλιτῶν, ὅσοι εἶχον ἀσθενείας, ἤρχοντο πρὸς αὐτὸν καὶ ἐθεραπεύοντο καὶ οὕτως προσεῖχον αὐτῷ ὡς ἱατρῷ καὶ σωτῆρι πρὸς θεοῦ ἀποσταλέντι αὐτοῖς, καὶ πάντες ἤξι-
ον ὡς τοῦ θεοῦ ἄνθρωπον εἰσερχεσθαι εἰς τοὺς ἐαυτῶν οἶκους καὶ τῆς εὐλογίας ἀπόνανθαι·
τινὰς δὲ αὐτῶν ἔπεισε καὶ τῆς ματαίας τῶν Ἰσμηλιτῶν ἀποστῆναι θρησκείας καὶ προσελθεῖν τῷ θεῷ βαπτίσματι.

50. Υπάρχει η άποψη που υποστηρίζει ότι ο ποιητής που παρασύρθηκε στην ακολασία ήταν ο al-Farazdaq, βλ. ath-Tha'liby, *themār al-qolūb fī al-modāf wa al-mansūb*, τόμ. 1, σ. 637.

51. al-Andalusy, *al-ʿiqd al-farīd*, σ. 902· al-Aṣfahāny, *al-aghāny*, τόμ. 13, σ. 9· al-Baghdādī, *khizānat al-adab*, τόμ. 8, σ. 95. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Άραβες έβλεπαν τα μοναστήρια με μεγάλο θαυμασμό ακόμα και την προϊσλαμική εποχή, βλ. Imru' al-Qais, *Mu'allāqa*, έκδ. Lyall C. J., 1894, σ. 18, στ. 39: «Τη νύχτα το μοναστήρι φωτίζει το σκοτάδι ... σαν καντήλι αναχωρητή αφοσιωμένου στον Θεό». Επίσης, η σχέση τους με τα μοναστήρια είναι γνωστή στις βυζαντινές πηγές, στις οποίες διαπιστώνει κανείς ότι συνεργάζονταν με τους μοναχούς, οι οποίοι τους μίσθωναν με σκοπό τη μεταφορά προϊόντων, βλ. PG 87. 3: 2968 B-C: «Καὶ ἰδὼν καμηλάριοι ἐρχόμενοι ἀπὸ Ἀραβίας ... εἰς τὰ ἴδια ὁ καμηλάριος ὁ τὸν ὄνον λαβὼν, ἤρχετο πάλιν σῖτον πωλῆσαι ἐν τῇ ἁγίᾳ πόλει». Επίσης, βλέπε τη νεοελληνική μετάφραση: Ιωάννου Μόσχου, *Λειμωνάριον*, σσ.117-120· *Vita Saba*, σ. 186: «χρόνον δὲ ἱκανοῦ διαδραμόντος ὁ οἰκονόμος τῆς Μεγίστης λαύρας καμηλούς ἐμισθώσατο Σαρακηνὰς παραχομίσαι βουλόμενος ἀπὸ Μαχαιρούντων ἀγορασθέντα».

52. al-Abshihy, *al-mostaṭraf fī kol fan mostaṭraf*, σ. 347.

η πονηρία, η ασωτία, η φιλαργυρία, η υποκρισία, η ηδυπάθεια, η ακολασία, η πλεονεξία, η λαιμαργία, η βασκανία, ο φθόνος, η χαιρεκακία και άλλα δεινά⁵³. Αυτά τα χαρακτηριστικά συγκεντρώνονται στον άνθρωπο, όταν είναι εν ζωή, οπότε και τα διατηρεί και στη Δευτέρα Παρουσία, καθώς η ατομική του μορφή, στη συνθήκη αυτή, διαμορφώνεται βάσει αυτών των στοιχείων, έτσι ώστε κάθε άνθρωπος να παρουσιάζεται σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά του τετάρτου στοιχείου, παρουσιάζονται με την μορφή του χοίρου⁵⁴.

Το θέμα της μεταμόρφωσης ανθρώπων σε ζώα δεν απαντά ούτε στην Παλαιά ούτε στην Καινή Διαθήκη⁵⁵, ενώ στο Κοράνιο αναφέρεται πως ο Θεός μεταμόρφωσε μια ομάδα Εβραίων, που προκάλεσαν τον θυμό του, σε χοίρους και πιθήκους⁵⁶. Στο κεφάλαιο «η Βούς-al-Baqarah» αναφέρεται μια ιστορία, σύμφωνα με την οποία οι Εβραίοι παραβίασαν τον Νόμο που απαγόρευε την εργασία κατά την ιερή μέρα του Σαββάτου⁵⁷. Η απάντηση του Θεού ήταν η μεταμόρφωσή τους σε χοίρους για παραδειγματισμό των σύγχρονων και μελλοντικών γενεών⁵⁸.

⁵³. al-Ghazālī, 'ihīā' olūm ad-dīn, σ. 714.

⁵⁴. al-Ghazālī, *fadā'ih al-baliniyyah*, σ. 201.

⁵⁵. Η μοναδική αναφορά σε μεταμόρφωση ανθρώπου απαντά στην Π. Διαθήκη, όπου η γυναίκα του Λωτ μεταμορφώθηκε σε στήλη άλατος. Βλ. Γένεσις 19: 24-26 «...και κύριος ἔβρεξεν ἐπὶ Σόδομα καὶ Γόμορρα θεῖον καὶ πῦρ παρὰ κυρίου ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ κατέστρεψεν τὰς πόλεις ταύτας καὶ πᾶσαν τὴν περίοικον καὶ πάντας τοὺς κατοικοῦντας ἐν ταῖς πόλεσιν καὶ πάντα τὰ ἀνατέλλοντα ἐκ τῆς γῆς. Καὶ ἐπέβλεψεν ἡ γυνὴ αὐτοῦ εἰς τὰ ὀπίσω καὶ ἐγένετο στήλη ἁλός».

⁵⁶. Κεφάλαιο 5, η Τράπεζα-al-Mā'idah 60: «καὶ πάλιν εἶπέ αὐτοῖς· θὰ ἀναγγείλω ὑμῖν ἀπαπόδοσίν τινα τρομερωτέραν ἐκείνης ἣν ἐπιφυλάσσει ὁ Κύριος; Οἱ καταρασθέντες παρὰ τοῦ Θεοῦ, οἱ ὑποπεσόντες εἰς τὴν ὀργὴν αὐτοῦ, οἱς μετεμόρφωσεν εἰς πιθήκους καὶ χοίρους...».

⁵⁷. Κεφάλαιο 1, η Βους-al-Baqarah 65-66: «ἀκολούθως ὅμως ἀπομακρυνήητε, καὶ ἂν μὴ ἦτο ἡ χάρις καὶ τὸ ἔλεος τοῦ Κυρίου, θὰ ἦσθε ἀπολωλότες. Γινώσκετε τινὲς μεταξὺ ὑμῶν παρέβησαν τὴν ἡμέραν τοῦ Σαββάτου; Μετεμορφώσαμεν αὐτοὺς εἰς ἀγνεῖς πιθήκους ... ποιήσαντες αὐτοὺς φρικτὸν παράδειγμα εἰς τοὺς συγχρόνους αὐτῶν, καὶ εἰς τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν, καὶ σημεῖον ἀναμνήσεων εἰς πάντας τοὺς φοβούμενους τὸν Κύριον».

⁵⁸. Κεφάλαιο 7, αλ-Α'ράφ-al-A'rāf 163-166: «ἐξέτασεν αὐτοὺς περὶ τῆς παραλίου ἐκείνης πόλεως, ἣς οἱ κάτοικοι παρέβαινον τὴν ἡμέραν τοῦ Σαββάτου, ὅτε τὸ Σάββατον μόνον οἱ ἰχθὺς ἀνεφάνοντο ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν ὑδάτων ἐξαφανιζόμενοι κατὰ τὰς ἡμέρας. Οὕτως ἐδοκιμάζομεν αὐτοὺς, διότι ἦσαν παραβάται ... ὅτε ἐπορεύθησαν πρὸς τὸ ἀπηγορευμένον αὐτοῖς μέρος, εἶπομεν ἔστε μετεσχηματισμένοι εἰς πιθήκους ... ». Η ιστορία ἐδῶ παραδίδεται ολοκληρωμένη· ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ομάδα Εβραίων που κατοικοῦσαν σὲ ἓνα χωριὸ ἐπὶ τῆς Ερυθρᾶς θάλασσας που ονομαζόταν Αἶλα (ἡ σημερινὴ Αἰάμπα) μεταξύ Αιγύπτου καὶ Παλαιστίνης.. Οἱ Εβραῖοι γνώριζαν ὅτι τὰ ψάρια πλῆθαιναν τὸ Σάββατο στους παραπόταμους που διέσχίζαν τὸ χωριὸ καὶ ἔστηναν ἐκεῖ τὰ δίχτυα τους, Παρασκευὴ βράδου, ὥστε νὰ πιάσουν τὰ ψάρια τὸ Σάββατο καὶ τὴν Κυριακὴ νὰ τὰ πουλήσουν. Βλ. Ibn Kathīr, *tafsīr al-Qur'ān al-ʿazīm*, τόμ. 4, σ. 540. ΓΙΑ τὴν πόλιν Αἶλα, βλ. Alt A., «Aila und Adrora

Το μοτίβο της μεταμόρφωσης ανθρώπων σε χοίρους απαντά συχνά στην αραβική λογοτεχνία ως σημάδι κατάρας και τιμωρίας από τον Θεό. Σε αραβικές πηγές αναφέρεται ότι ο προφήτης Αβραάμ, όταν ικέτευσε τον Θεό να ελεήσει τον πατέρα του, έλαβε την ακόλουθη απάντηση: «Ω Αβραάμ, κοίταξε πίσω σου ... και τότε αντίκρισε ο τελευταίος έναν επηρμένο άνθρωπο, ο οποίος ανελέητα ριχνόταν στην φωτιά [κόλαση], όπου και πήρε τη μορφή χοίρου»⁵⁹. Επίσης, ο χαλίφης al-Mansūr (754-775) διηγήθηκε ότι είδε στη Συρία έναν άνθρωπο με πρόσωπο χοίρου. Τον ρώτησε γιατί κατάντησε έτσι και εκείνος του απάντησε πως αυτό οφείλεται στο ότι κατάριόταν τον χαλίφη 'Alī κάθε μέρα χίλιες φορές· στο όνειρό του είδε τον προφήτη Μωάμεθ να φτύνει στο πρόσωπό του και στη στιγμή να μεταμορφώνεται σε χοίρο για τον παραδειγματισμό των άλλων Μουσουλμάνων⁶⁰. Το ίδιο μοτίβο διασώζεται σε πολλές πηγές, όπου επισημαίνεται ότι όσοι βρίζουν τους συντρόφους -*ṣahāba*- του προφήτη Μωάμεθ, και πεθαίνουν χωρίς να εξιλειωθούν, όταν ενταφιάζονται, παίρνουν στον τάφο τη μορφή χοίρου⁶¹.

Σε μια άλλη περίπτωση, ένας άνδρας προσευχόταν μαζί με μια ομάδα μουσουλμάνων και κατά τη διάρκεια της προσευχής εμφανιζόταν ένας άλλος, ο οποίος τον πείραζε με σκοπό να τον αποσπάσει από την προσευχή του, πράγμα που τελικά δεν έγινε. Το πρόσωπο του ενοχλητικού άνδρα αμέσως πήρε τη μορφή χοίρου και έφυγε τρέχοντας σε ένα δάσος που ήταν δίπλα στο τέμενος⁶².

im spätrömischen Grenzschutzsystem», *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 59 (1936), σσ. 92-111.

59. al-Ḥanbalī, *at-takḥwīf min an-nār wa't-ta'rīf biḥāl dār al-boār*, τόμ. 1, σσ. 122, 129.

60. al-Haytimy, *aṣ-ṣawā'iq al-moḥriqah*, τόμ. 2, σ. 573· *ash-Shāf'y, samṭ an-nidjūm*, τόμ. 3, σ. 196. Το μοτίβο της κατάρας κατά εκείνων των Αράβων, οι οποίοι δεν σέβονταν τις εικόνες και βεβήλωναν τους ιερούς χώρους των Χριστιανών, απαντά και στις βυζαντινές πηγές, βλ. Aufhauser J. B., ἐνθ' αν., σ. 11: «... Εὐθὺς οὖν εἰς ἐξ αὐτῶν ἰδὼνας τὸ βέλος κατὰ τῆς σεβασμίας ἐκείνης εἰκόνης, ἐξέπεμψε ... τὸ δέ, τῆς εὐθείας ἐκτραπέν, ὀπισθορμητὸν κατεῖσι καὶ τὸν ἀκοντίσαντα πλῆξαν κατὰ μέσσην καρδίαν, ἐπὶ τὸν νῶτον διέδν· ἐκείνου δὲ παραντίκα πεσόντος καὶ ἀποψύξαντος». Η ίδια ιστορία αναφέρεται στον ἅγιο Αναστάσιο Σιναΐτη. Βλ. Flusin B., «Démons et Sarrasins: l'auteur et le propos de *Diègēmata Stèriktika*», *Travaux et Mémoires* 11 (1991), σσ. 385-386· Aufhauser J. B., ἐνθ' αν., σ. 90: «... Τελούντος γὰρ ἱερέως τὴν θεῖαν λειτουργίαν, εἰσῆλθόν τις τῶν περιφανῶν Σαρακενῶν ἐν τῷ αὐτοῦ ἁγίῳ ναῷ σὺν ἐτέροις Σαρακεννοῖς καὶ δοῦλ τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου μάρτυρος Γεωργίου... βλέπε τὸν ἑξοχον αὐτόν, πῶς δέεται καὶ παρακλεῖ τὴν σανίδα τὴν γεγραμμένην· ἀπελθόντες, ἀγάγετέ μοι τόξον καὶ βέλη... ἀπέλυσε βέλος κατὰ τῆς ἁγίας εἰκόνης. Τὸ δὲ βέλος τῇ τοῦ ἁγίου μάρτυρος δυνάμει εἰς ὕψος ἄρθνεν, ἔπεσεν καὶ ἔπληξεν τὴν χεῖρα αὐτοῦ».

61. Ibn Djiradah, *baghiyyat at-talab fi tarikh ḥalab*, τόμ. 3, σ. 1164· al-'Ayni, *'omdat al-qārī fi sharḥ ṣaḥīḥ al-Bokhārī*, τόμ. 5, σ. 224· al-Lalkā'y, *i'tiqād ahl as-sunnah*, τόμ. 7, σ. 206· Ibn Taghri Bardi, *mawrid al-laṭāfah fī man wala as-solṭah wa'l-khelāfah*, τόμ. 2, σ. 15.

62. al-Maqrizi, *as-siluk li ma'rifat diwal al-molūk*, σ. 832· *as-Sayiyūty, tarikh al-kholafa'*, τόμ. 1, σ. 503· *shadharāt ad-dhahab*, τόμ. 6, σ. 273. Βλ. επίσης, Nau F., «Le

Ενώ οι Άραβες μουσουλμάνοι γνώριζαν ότι το θέμα της μεταμόρφωσης ανθρώπων σε χοίρο δεν απαντά στους λαούς της Βίβλου, διαπιστώνουμε πως οι αραβικές πηγές βρίθουν αναφορών που σχετίζονται με τον Μωυσή και τον υπηρέτη του που μεταμορφώθηκε σε χοίρο:

« ... υπήρχε ένας άνδρας που υπηρετούσε τον Μωυσή, ο οποίος έλεγε συνέχεια: «μου έλεγε ο Μωυσής ο εκλεκτός του Θεού ... με πληροφόρησε ο Μωυσής ο οποίος ομίλησε στον Θεό ... μέχρι που μάζεψε μεγάλη περιουσία και πλούτισε. Στην πορεία τον έχασε ο Μωυσής, ο οποίος άρχισε να ψάχνει απεγνωσμένα, μάταια όμως· μέχρι που κάποια μέρα ήλθε ένας άνθρωπος που κρατούσε στα χέρια του έναν χοίρο και είχε περασμένο στον λαιμό του ζώου ένα μαύρο σχοινί. Τον ρώτησε ο Μωυσής «μήπως γνωρίζεις τον δείνα;»· ο άνθρωπος απάντησε λέγοντας «ναι, είναι αυτός ο χοίρος!». Ζήτησε ο Μωυσής από τον Θεό να αποδώσει στον χοίρο την ανθρώπινη μορφή του, για να τον ρωτήσει πώς το έπαθε αυτό. Ο Θεός του απάντησε λέγοντας «τον καταράστηκα διότι εμπορευόταν τη θρησκεία με τη ζωή»⁶³.

ΤΑ ΟΝΕΙΡΟΚΡΙΤΙΚΑ ΚΑΙ Ο ΧΟΙΡΟΣ

Το ζήτημα της βρώσης χοιρινού κρέατος στα όνειρα των Αράβων απαντά συχνά στην αραβική λογοτεχνία. Ο al-Ḥāsan al-Baṣrī αφηγείται μια αρκετά ενδιαφέρουσα ιστορία, στην οποία αναφέρει ότι βρισκόταν μέσα στο τέμενος της Βασόρας μαζί με μια ομάδα φίλων, οι οποίοι σχολίαζαν πράξεις και υποθέσεις τρίτου. Στην αρχή ο al-Ḥāsan τους ζήτησε να σταματήσουν, στη συνέχεια όμως συμμετέσχε και εκείνος στη συκοφαντία. Το βράδυ της ίδιας ημέρας είδε στον ύπνο του έναν μαύρο, ο οποίος κρατούσε στα χέρια του ένα πιάτο που είχε κομμάτια χοιρινού κρέατος και τον διέταξε τρεις φορές να φάει. Ο al-Ḥāsan τού απάντησε ότι δεν τρώει χοιρινό κρέας· όμως, αφού αρνήθηκε, εκείνος του άνοιξε

texte grec des récits utiles à l'âme d' Anastase (le Sinaïte)», *Oriens Christianus* 3 (1903), σ. 87 [LXI]: «γένοντι τις ἐν τῇ ἀγίᾳ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν πόλει ἀρχιεπίσκοπος ὀνόματι Ἀμῶς. Ἦν δὲ οὗτος, κατ' ἐνέργειαν τοῦ Σατανᾶ, μισομόναχος τοιοῦτος, ὡς οὐκ ἂν τις εἴποι ἕτερον. Ἦν δὲ καὶ αὐτὸς τοῦ ἁγίου σχήματος, εἰ καὶ ἀναξίως ἦν τοῦτο φορῶν. Κατὰ δὲ συγχώρησιν Θεοῦ περιέπεσέ τις μοναχὸς εἰς πειρασμόν, καὶ μαθὼν τοῦτο ὁ αὐτὸς ἀρχιεπίσκοπος, ὁ ὄντως ἀνάξιος καὶ τῆς ἱερωσύνης καὶ τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος, φέρει τὸν μοναχόν, καὶ διερῆ ἐπρεπε, τῇ διδασκαλίᾳ τὸν ἀσθενῆ περιποιήσασθαι, τοῦτο οὐκ ἐποίησεν, ἀλλὰ ἐκδύσας αὐτὸν τὸ ἀγγελικὸν σχῆμα ὁ περιεβέβλητο ἐνέγκας χοῖρον, πάντων θεωρούντων, ἐνέδυσεν αὐτὸν τὸ ἐνδυμα τοῦ μοναχοῦ, καὶ ἀπέλυσε μέσον τῆς πόλεως».

63. al-Ghazāly, 'ihīā' 'olūm ad-dīn, σ. 66· al-Manāwī, *fayd al-qadīr fī sharḥ al-djāmi' aṣ-ṣaghīr*, τόμ. 2, σ. 433· al-Mālky, *al-madkhal*, τόμ. 1, σ. 82.

το στόμα και έβαλε μέσα ένα κομμάτι κρέας, το οποίο αυτός άρχισε να μασάει, ενώ ο μαύρος στεκόταν απέναντί του. Φοβόταν να φτύσει το κρέας αλλά δεν μπορούσε να φανταστεί τον εαυτό του ότι θα το καταπιεί. Την άλλη ημέρα, αφού ξύπνησε, έλεγε: «μα τον Θεό, δεν θα μπορέσω να γευθώ κανένα φαγητό για τριάντα ολόκληρες ημέρες, καθώς μου έρχεται η γεύση του χοιρινού κρέατος στο στόμα»⁶⁴.

Σε άλλη περίπτωση, ο Χοσρόης είδε σε όνειρο ότι έπινε κρασί από επίχρυσο κύπελλο και μαζί του έπινε ένας χοίρος. Αναστατώθηκε ο βασιλιάς από αυτό το όνειρο και κάλεσε αμέσως έναν ονειροκρίτη να του το ερμηνεύσει:

«... τού ζήτησε ο ονειροκρίτης να χωρίσει τις γυναίκες και τις παλλακίδες του από τους ευνούχους που τις προστάτευαν και να τον πάρει μαζί του με τα μάτια καλυμμένα». Μόλις μπήκε ο ονειροκρίτης έπιασε ένα τύμπανο και άρχισε να το χτυπά ζητώντας από τον βασιλιά να διατάξει να περάσει η μια παλλακίδα μετά την άλλη και να χορέψει, ενώ θα γδύνεται, μπροστά του. Ήλθε και η σειρά μιας παλλακίδας που προσπάθησε να αποφύγει τον χορό λέγοντας ότι είναι πολύ συνεσταλμένη. Αρνήθηκε ο βασιλιάς την παράκλησή της. Και μόλις ξεγυμνώθηκε ανακάλυψαν πως ήταν άνδρας. Τότε του είπε ο ονειροκρίτης «Ω βασιλιά, το κύπελλο ήταν αυτή η παλλακίδα, ο οίνος ήταν η απόλαυση μαζί της και ο χοίρος ήταν αυτός ο άνδρας που την μοιραζόταν μαζί σου!»⁶⁵.

Στο γνωστό έπος *mantiq ut-tayr* του Farīd Uddīn ʿAṭṭār, ο αναγνώστης διαβάζει μια ιστορία όπου ο ευλαβής σείχης Šunʿān, ο οποίος ζούσε στην Μένκα και ανάλωνε όλη τη ζωή του στη διακονία του Θεού, είδε σε όνειρο να πηγαίνει στην χώρα των Ρουμ, δηλ. των Βυζαντινών. Μόλις ξύπνησε, αμέσως μάζεψε τα απαραίτητα και αναχώρησε κατευθυνόμενος προς την Μικρά Ασία. Ο σείχης Šunʿān στην χώρα των Βυζαντινών ερωτεύτηκε παράφορα μια Ρωμιά, στην οποία δεν μπορούσε να αντισταθεί. Η Ρωμιά αρχικώς του ζήτησε να πίνει κρασί και στη συνέχεια να εκτρέφει τους χοίρους της για έναν χρόνο, ως δείγμα αγάπης αλλά και ως προϋπόθεση προκειμένου να ενδώσει σε εκείνον. Ο σείχης, τυφλωμένος από τον έρωτα, δέχθηκε αδιαμαρτύρητα όσα απαίτησε η Ρωμιά⁶⁶.

64. al-Kalabādhī, *at-taʿārof*, σ. 154· al-Qazwīnī, *shoʿab al-imān*, τόμ. 4, σ. 299· az-Zarī, *ar-rawḥ*, τόμ. 1, σ. 190· Ibn Hayyān, *at-tawbīkh wʾat-tanbīh*, τόμ. 1, σ. 95· Ibn Abī ad-Donyayh, *aṣ-ṣamt wa adāb al-lisān*, τόμ. 1, σ. 126.

65. Ibn Sereen, *tafsīr al-aḥlām*, σ. 103.

66. Field C., *Mystics and Saints of Islam*, σσ. 133-135. Για τη θέση της Ρωμιάς στο χαλιφάτο, βλ. Nour A.-Σουλογιάννης Ε., «Το Ισλάμ και οι Έλληνες υπήκοοί του. Η Ελληνίδα στα Χαλιφάτα», *Πατριασμός* 15 (1973), σσ. 412-425. Για την ασύγκριτη ομορφιά

Το μοτίβο της βοσκής χοίρου από έναν Μουσουλμάνο μπορεί να εγγραφεί σε ένα γενικότερο ανθρωπολογικό και θρησκευτικό πλαίσιο, όπου ο χοίρος συνδέεται με τους Χριστιανούς και η απαγόρευσή του στο Ισλάμ συμβολίζει την ενδιάθετη πρόθεση των Μουσουλμάνων να διαφέρουν από εκείνους, όπως ακριβώς έπραξαν οι Χριστιανοί πρωτίστως με τους Εβραίους, οι οποίοι δεν άντεχαν την παρουσία του χοίρου⁶⁷.

Επίσης, πληθώρα αναφορών στην ονειροκριτική αραβική γραμματεία κάνουν λόγο για τον άνθρωπο που ονειρεύεται ότι έχει στην κατοχή του χοίρο· τούτο σημαίνει ότι θα κερδίσει χρήματα με παράνομο τρόπο. Η βρώση χοιρινού κρέατος, είτε μαγειρεμένου είτε ψητού, προοιωνίζεται την απόκτηση χρημάτων με παράνομο τρόπο και σε σύντομο χρονικό διάστημα⁶⁸. Εάν δει κάποιος ότι μεταμορφώνεται σε χοίρο, σημαίνει ότι πρόκειται να ταπεινωθεί ενώπιον άλλων⁶⁹. Σε περίπτωση που δει κάποιος ότι καβαλικεύει χοίρο υποδηλώνεται η απόκτηση πολλών χρημάτων. Εάν δει ο ταξιδιώτης, πριν από το ταξίδι του, αγριόχοιρο, ο καιρός που θα συναντήσει θα είναι αρκετά βροχερός και θα επικρατήσει βαρυχειμωνιά. Αν ένας άνδρας ονειρευτεί ότι στο κρεβάτι του βρίσκεται χοίρος θηλυκός, υποδηλώνεται ο πόθος για μια Εβραία γυναίκα. Σε άλλη περίπτωση, όταν βλέπει ο άνδρας ότι μαλώνει την γυναίκα του και μετά συναντά θηλυκό χοίρο, σημαίνει ότι θα την χωρίσει. Εάν πάλι δει κάποιος τον εαυτό του να εκτρέφει χοιρίδια, θα πρέπει να περιμένει πολλά βάσανα στη ζωή του⁷⁰.

Για να ενθαρρύνουν οι Μουσουλμάνοι τους Χριστιανούς να ασπάζονται το Ισλάμ έλεγαν πως, παρ' όλο που οι Χριστιανοί διάγουν βίο εν πλάνη, αν μετανοήσουν και ασπασθούν το Ισλάμ, έστω και την τελευταία στιγμή, θα ανταμειφθούν στον παράδεισο. Ατόηχος της αντίληψης αυτής βρίσκεται στη διήγηση που παρουσιάζει έναν Χριστιανό να κοιμάται και να βλέπει στον ύπνο του δύο άνδρες να τον πλησιάζουν, να του πλένουν το στομάχι, να τον νυμφεύουν με δύο γυναίκες και να του ζητούν τέλος να ασπασθεί το Ισλάμ. Μόλις έκανε όλα τα παραπάνω πέθανε. Έτσι διαγράφηκαν όλες οι αμαρτίες του και εισήλθε στον παράδεισο⁷¹.

της Ρωμιάς όπως απαντά στην μεσαιωνική αραβική ποίηση, βλ. Ḥassan M. H., *Το Αμόριο στην βυζαντινή και αραβική ποίηση*, σ. 80· του ίδιου, «Το ποίημα του Αμπού Ταμμάμ για την άλωση του Αμορίου το 838 μ. Χ.», *Journal of Oriental and African Studies* 13 (2004), σ. 69.

67. Schimmel A., *Deciphering the Signs of God: A Phenomenological Approach to Islam*, σ. 22.

68. Ibn Sereen, *ένθ'* αν., σ. 102.

69. an-Nabūlsy 'A. Gh., *ta'tīr al-anām fī ta'bīr al-manām*, σ. 43.

70. Ibn Sereen, *ένθ'* αν., σ. 109.

71. Ibn-Mubārak, *al-djihād l' ibn al-Mubārak*, τόμ. 1, σ. 124.

ΟΙ ΑΙΡΕΣΕΙΣ ΣΤΟ ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ Ο ΧΟΙΡΟΣ

Με τον ίδιο τρόπο που οι μουσουλμάνοι θεολόγοι κατηγορήσαν τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο για τις παρερμηνείες τους στο Ευαγγέλιο, με αποτέλεσμα να εγκαταλειφθούν οι διδαχές του Νόμου του Μωυσή, το ορθόδοξο Ισλάμ κατηγορήσε τις αιρέσεις που άρχισαν να εμφανίζονται με τη διάδοση των μεταφράσεων της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας στην αραβική⁷².

Στην εποχή του χαλίφη al-Mahdī (775-783) εμφανίστηκε μια ισλαμική αίρεση με επικεφαλής τον al-Moqni^c, ο οποίος επέτρεπε στους οπαδούς του την βρώση του ψόφιου ζώου και του χοιρινού κρέατος⁷³. Εν συνεχεία, η σχολή των Mu'tazilite⁷⁴ που βασιζόταν στην ορθολογιστική προσέγγιση των θρησκευτικών θεμάτων⁷⁵, με επικεφαλής τον Abū Ghaffār, ισχυριζόταν ότι επιτρεπόταν η βρώση του λίπους και του κεφαλιού του χοίρου⁷⁶. Οι al-Ghassanīyyah, οι οπαδοί του Ghassān al-Kufī, δημιούργησαν ένα κλίμα αμφιβολιών όσον αφορά στις ρητώς απαγορευμένες από τον Θεό τροφές. Υποστήριζαν ότι ναι μεν ο χοίρος ήταν απαγορευμένος, αλλά αμφισβητούσαν αν το ζώο που περιλαμβανόταν στις απαγορεύσεις ήταν αυτό ή επρόκειτο για άλλο⁷⁷.

Από τις τελευταίες έρευνες, που έχουν αντικείμενο το ζήτημα του χοίρου, προκύπτει ότι η απόρριψή του από το διαιτολόγιο των λαών της Μέσης Ανατολής δεν ήταν μόνο θεόσταλη απαγόρευση, αλλά συνισταμένη και άλλων παραγόντων «περιβαλλοντικών, οικονομικών και κοινωνικών». Έτσι δικαιολογείται το γεγονός ότι ο λαός as-Sabi'ūn⁷⁸, ο οποίος αναφέρεται στο Κοράνιο⁷⁹ αλλά δεν συγκαταλέγεται στους λαούς της Βίβλου (τους Ιουδαίους και τους Χριστιανούς),

72. az-Zarī, as-sawā'iq al-mohriqah, τόμ. 1, σ. 364: «... αν παρατηρήσει κανείς τις παρερμηνείες των Πέτρου και Παύλου διαπιστώσει ότι μοιάζουν με τις παρερμηνείες των αιρέσεων Djahmiyyah, Rafidḍah και Mu'tazilah».

73. al-Bahgdadi, al-farq bain al-fraq, σσ. 243-245.

74. Για το θρησκευτικό αυτό κίνημα, βλ. Watt W. M., *Islamic Philosophy and Theology*, σσ. 46-55.

75. Fakhrī M., *A History of Islamic Philosophy*, σ. 45 και εξ.

76. Ibn Ḥazm, al-faṣl fī al-milal, τόμ. 2, σ. 90.

77. ash-Shahristany, al-milal w'niḥal, τόμ. 1, σ. 141.

78. Κάτοικοι της αρχαίας πόλεως Σάβας ή Σαβάς, οι οποίοι κατοίκησαν στη Υεμένη και θυμιάζονταν για τον πλούτο και την πολυτέλειά τους.

79. Κεφάλαιο 5, η Τράπεζα-al-Mā'idah 69: «οἱ πιστεύοντες οἱ Ἑβραῖοι, οἱ Σαβαῖοι, οἱ Χριστιανοί, καὶ πᾶς ὁ πιστεύων τῷ Θεῷ καὶ τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, ὥς καὶ ὁ πρῶτων τὸ ἀγαθόν, πάντες οὗτοι θὰ ἀπαλλαχθῶσι παντὸς κινδύνου, καὶ οὐδέποτε θὰ καταλάβῃ αὐτοὺς ἡ θλίψη».

απαγόρευε τη βρώση του χοιρινού κρέατος, όπως πληροφορούμαστε από τα θρησκευτικά και δογματικά συγγράμματα των Αράβων Μουσουλμάνων⁸⁰.

Ο ΧΟΙΡΟΣ ΣΤΟ *Kitāb al-Ḥayawān* του al-Djāhiz

Ο al-Djāhiz (776-869) γεννήθηκε στη Βασόρα και σύντομα αναγνωρίστηκε η φιλολογική του ικανότητα στον κύκλο των Muʿtazilite⁸¹. Στη Βαγδάτη μύθηκε στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία μέσω των μεταφράσεων των κλασικών κειμένων που πραγματοποιούνταν στον Οίκο της Σοφίας επί της εποχής του χαλίφη al-Maʿmūn (813-833), ο οποίος υπερηφανευόταν για τον φιλελληνισμό του και τον αντι-βυζαντινισμό του⁸². Η μελέτη των Ελλήνων φιλοσόφων, κυρίως του Αριστοτέλη, προίκισε τη διαλεκτική σκέψη του al-Djāhiz, ιδιαίτερα όσον αφορά στον τρόπο ερμηνείας των θεολογικών ζητημάτων⁸³. Οι μεταγενέστεροι τον κατέταξαν μεταξύ των αιρετικών συγγραφέων και τον επέκριναν χρησιμοποιώντας δηχτικούς χαρακτηρισμούς⁸⁴.

Μεταξύ των σημαντικότερων συγγραμμάτων του al-Djāhiz είναι το «*kitāb al-Ḥayawān* - το βιβλίο των ζώων»⁸⁵. Ο αναγνώστης συναντά, μεταξύ άλλων, ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη συμπεριφορά των ζώων και τις επιρροές του κλίματος στη διαβίωσή τους⁸⁶. Πρόκειται για μια προσέγγιση που δεν προκάλεσε τό επισημονικό ενδιαφέρον μέχρι τον 19ο αιώνα⁸⁷.

80. Ibn Ḥazm, *énth' an.*, τόμ. 1, σ. 36.

81. Για τη ζωή και τα έργα του al-Djāhiz, βλ. Pellat C., «al-Jāhiz», σσ. 78-95.

82. Γούτας Δ., *Η αρχαία ελληνική σκέψη στον αραβικό πολιτισμό*, σ. 133.

83. *EP* II, σσ. 385-387.

84. al-Baghdadi, *al-farq bain al-firaq*, σσ. 162-163: «...στο βιβλίο *al-Ḥayawān*, ο al-Djāhiz απομόνωσε ολόκληρες παραγράφους από το βιβλίο *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* του Αριστοτέλη και προσέθεσε σ' αυτόν ό,τι ανέφερε ο al-Mada'ini από τη σοφία και την ποίηση των Αράβων για τα οφέλη των ζώων...και είπαν οι Σουννίτες για τον al-Djāhiz:

«αν μεταμορφωθεί ο χοίρος για άλλη μια φορά θα'χει την ασχήμια του *al-Djāhiz*». Βλ. επίσης, al-Isfariyyun, *at-tabṣīr fī ad-dīn*, σσ. 131-132.

85. al-Djāhiz, *al-Ḥayawān*, έκδ. 'Α. Μ. Hārūn, maktabat Muṣṭafah al-Ḥalabī, Κάιρο 1938. Στο Κοράνιο, τα εδάφια που αναφέρονται σε ζώα είναι τα εξής: πύθηκοι: 2: 65; 5: 60, καμήλα: 5: 103; 7: 73-77; 11: 64-66; 17: 59; 22: 28; 26: 155; 54: 27; 81: 4; 88: 17; 91: 13, αγγελάδα: 2: 67-71; 12: 43-46, σκύλος: 18: 18-22, γάιδαρος: 2: 259; 16: 8; 31: 19; 62: 5; 74: 50, ελέφαντας: 105: 1-5, γίδα: 6: 143, άλογο: 3: 14; 16: 8; 59: 6; 71: 1, στην Κιβωτό: 11: 37-50, μούλαρι: 16: 8, πρόβατο: 6: 143-46; 21: 79; 38: 23-24; 54: 31, χοίρος: 5: 3; 5: 60; 6: 154.

86. Aarab A.-Provençal Ph.-Idaomar M., «Eco-Ethological data according to Gahiz through his work *kitāb al-ḥaywān* (the book of animals)», *Arabica* XLVII (2000), σσ. 278-286.

87. *EP* III, σσ. 304-315.

Στο *kitāb al-Ḥaya wān*, ο al-Djāhiz αναφέρει ότι οι Χριστιανοί Άραβες κατανάλωναν πολύ χοιρινό⁸⁸, ενώ απέφευγαν να τρώνε πιθήκους, των οποίων το κρέας παρομοιάζει με το κρέας του σκύλου⁸⁹. Σε σχέση όμως με την εξωτερική εμφάνιση του χοίρου, δηλώνει ότι η ασχήμια, η προδοσία και το ψέμα, αν επρόκειτο να ενσαρκωθούν, δεν θα ξεπερνούσαν την ασχήμια του χοίρου⁹⁰.

Αναφέρει επίσης ότι αν αφεθούν οι χοίροι ελεύθεροι στους αγρούς τους καταστρέφουν ολοσχερώς, καθότι το εν λόγω ζώο ξεριζώνει τα φυτά από τις ρίζες τους και ο κυνόδοντάς του ξεπερνά τη δύναμη της αξίνας⁹¹. Στη συνέχεια ο al-Djāhiz προειδοποιώντας τους ανθρώπους να μην αντιμετωπίζουν τους χοίρους χωρίς προσοχή υπενθυμίζει πως όταν ο χοίρος χτυπήσει κάτι με το δόντι του, το κόβει, ό,τι και αν είναι αυτό, καθώς επίσης ότι η πληγή από το δάγκωμα του χοίρου δεν επούλωνεται⁹².

Οι χοίροι είναι παμφάγοι⁹³ και έχουν ως χαρακτηριστικό πως αναζητούν με τρόπο λαίμαργο τα απόβλητα· δεν πρέπει να συγχέονται όμως με τα αποκαλούμενα στο Ισλάμ al-djalālah ζώα⁹⁴, καθώς οι χοίροι προτιμούν τις πιο βρώμικες, τις πιο ζεστές και υγρές ακαθαρσίες.

88. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο al-Djāhiz δεν ξεχωρίζει στο κείμενό του τον οικόσιτο χοίρο από τον αγριόχοιρο. Πάντως από τα συμφραζόμενα καταλαβαίνει ο αναγνώστης ότι ομιλεί για τους αγριόχοιρους.

89. *al-Ḥayawān*, τόμ. 4, σ. 41.

90. Αυτόθι, σ. 50.

91. Αυτόθι, σ. 49. Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι συνήθιζαν να αφήνουν ελεύθερους τους χοίρους στα χωράφια την ώρα που έσπερναν με σκοπό να ανακατεύουν οι χοίροι τους σπόρους στη γη. Βλ. Lobban R. A. Jr., «Pigs and their Prohibition», *International Journal of Middle East Studies* 26 (1994), σ. 64.

92. Αυτόθι, σ. 49. Γράφει ο al-Djāhiz ότι ο Αριστοτέλης αναφέρει στο *Tōn peri tō zōa istoriōn* ότι υπάρχουν σε κάποιες χώρες χοίροι με ένα νύχι. Αυτόθι, σσ. 52, 106. βλ. Αριστοτέλης, *Tōn peri tō zōa istoriōn*, εκδ. Bekker I., *Aristote. Histoire des animaux*, τόμ. 1, σ. 499b.11-15: «Τὸ δὲ τῶν ὕδιν γένος ἐπαμφοτερίζει· εἰσὶ γὰρ καὶ ἐν Ἰλλυριοῖς καὶ ἐν Παιονίᾳ καὶ ἄλλοθι μώνυχες ὄντες. Τὰ μὲν οὖν διχαλὰ δύο ἔχει σχίσσεις ὀπισθεν· τοῖς δὲ μώνυξι τοῦτ' ἔστι συνεχές».

93. Ο Δίων ο Χρυσόστομος παρομοιάζει τους ανθρώπους που τρώνουν λαίμαργα με τους χοίρους. Βλ. *Dio Chrysostomus Or.* 30, τόμ. I, σ. 340: «τοὺς μὲν γὰρ ἀσώτους καὶ ἀνρατεῖς οὕτε ὁρᾶν οὐδὲν, οὕτε ἀκοῦειν οὐδενός, ἀλλὰ ἐγκεκυφότας ἐσθλὴν ὥσπερ ἐν σπέρῳ ὄν».

94. as-Sayyid Sābiq, *fiqh us-sunnah*, σ. 12: «Με τον όρο al-djalālah δηλώνεται το ζώο, το οποίο τρώει το κουφάρι ή τη σάρκα άλλων ζώων, όπως είναι οι καμήλες, οι αγελάδες, τα κοτόπουλα και οι χήνες. Εάν το ζώο αυτό κρατηθεί μακριά από τ' άλλα ζώα για ορισμένο διάστημα και του δίνεται καθαρή τροφή, αυτό γίνεται αγνό και έτσι πλέον δεν καλείται djalālah, ενώ στο εξής επιτρέπεται η κατανάλωσή του, καθώς ο λόγος της απαγόρευσής του ήταν η αλλογιά που υπέστη εξαιτίας του γεγονότος ότι έτρωγε βρώμικη τροφή». Οι πηγές ενδιαφέρθηκαν να προσδιορίσουν τις μέρες που απαιτείται να μεσολαβήσουν ώστε το ζώο djalālah να γίνει κατάλληλο για βρώση. Η καμήλα χρειάζεται 40 μέρες, η αγελάδα 20 μέρες, η γίδα 10 μέρες, η κότα 3 μέρες. Βλ. ar-Rāzi, *tohfat al-molūk*, τόμ. 1, σ. 225.

Στα χωριά επίσης οι άνθρωποι συνήθιζαν να ξεχωρίζουν τις πρωινές ώρες από τις βραδινές με βάση τη δραστηριότητα των χοίρων, οι οποίοι έτρεχαν να καταβροχθίσουν τα περιττώματά τους: Από τον θόρυβο που έκαναν οι χοίροι όταν ορμούσαν προς τις ακαθαρσίες των ανθρώπων αντιλαμβάνονταν όσοι ήταν μέσα στα σπίτια τους πότε άρχιζε να νυχτώνει και πότε να ξημερώνει. Για τον λόγο αυτό οι χωρικοί έλεγαν παροιμίες για το πρωινό ξύπνημα του χοίρου⁹⁵.

Ο al-Djāhiz παρατηρεί ότι, σε περίπτωση έλλειψης θηλυκών χοίρων, τα αρσενικά επιλέγουν έναν αρσενικό και αφού τον ακινητοποιήσουν (ακόμη και είκοσι τον αριθμό) σε μια γωνία, ο ένας μετά τον άλλο τον βατεύει μέχρι να ολοκληρώσει και ο τελευταίος. Και εξηγεί ο al-Djāhiz ότι υπάρχει περίπτωση το αρσενικό που επιλέγεται να είναι κάπως θηλυπρεπές, όπως συμβαίνει ανάμεσα στους άνδρες που ορέγονται ομοφύλους⁹⁶. Τα αρσενικά, κατά την περίοδο του οίστρου (ζευγαρώματος), γίνονται πολύ επιθετικά και μπορεί να σκοτώσει το ένα το άλλο για να εξασφαλίσουν ένα θηλυκό⁹⁷. Ο τρόπος με τον οποίο καταπραΰνουν τα αρσενικά τη διέγερσή τους είναι να ξύνουν το πετσί τους στα δέντρα και μετά να ρίχνονται στη λάσπη⁹⁸.

Τα θηλυκά, από την άλλη πλευρά, κατά το ζευγάρισμα χαμηλώνουν τα αυτιά τους, κουνούν την ουρά τους συνέχεια, η φωνή τους αλλάζει και ουρούν συνεχώς⁹⁹. Έχουν μια συνουσία και δεν αφήνουν το αρσενικό να φύγει αν δεν ικανοποιηθούν πλήρως και δεν υψώσουν στη συνέχεια τα αυτιά τους. Αν δεν γίνουν αυτά, σημαίνει ότι το θηλυκό δεν ικανοποιήθηκε και τότε δεν αρκείται σε μια συνουσία¹⁰⁰.

Ο al-Djāhiz τονίζει ακόμη τη μεγάλη δύναμη του χοίρου που ξεπερνά αρκετές φορές εκείνη του λιονταριού και αναφέρει ότι σε πιθανή μάχη χοίρου με λέοντα μπορεί κάλλιστα ο χοίρος να τον σκοτώσει¹⁰¹. Επίσης, προειδοποιεί εκείνους που κυνηγούν τους χοίρους ότι ο χοίρος καταδιώκει τον ξιφοφόρο (ή λογχηφόρο)

95. al-Hayawān, τόμ. 4, σ. 50.

96. Αυτόθι, σ. 51. Προσθέτει ο al-Djāhiz ότι το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται επίσης μεταξύ των γαιδάρων.

97. Σ' αυτό το σημείο ο al-Djāhiz συγκρίνει τον χοίρο με τον πύθηκο: ο χοίρος βατεύει οποιοδήποτε θηλυκό και το ζηλεύει, όμως δεν το παίρνει για σύντροφο. Ο πύθηκος, από την άλλη, το θηλυκό που βατεύει, το παίρνει σύντροφο, όπως κάνει ο άνθρωπος. Επομένως, ο πύθηκος συντροφεύει και ζηλεύει. Βλ. al-Hayawān, τόμ. 4, σ. 98.

98. al-Hayawān, τόμ. 4, σ. 54. Η επιστήμη απέδειξε ότι ο χοίρος δεν αντέχει τις υψηλές θερμοκρασίες και για αυτόν τον λόγο αντιμετωπίζει πρόβλημα εφίδρωσης. Το δέρμα του χοίρου έχει λίγες τρίχες και δεν τον προστατεύει από τον ήλιο που καίει στην έρημο, γι' αυτό προσφεύγει σε λύσεις ανακούφισης, όπως να ρίχνεται σε λάσπη και βάλτους. Βλ. Harris M., «The Abominable Pig», σ. 71.

99. Αυτόθι, σ. 55.

100. Αυτόθι, σ. 55.

101. Αυτόθι, σ. 93.

κυνηγό και, σε περίπτωση που τον προφθάσει, ορμά επάνω του με τον κυνόδοντά του και τον κατασπαράσσει. Αναφέρει ακόμη ότι δεν υπάρχει άλλο ζώο που θα μπορούσε να αντέξει τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα τα βέλη στο σώμα του όσο ο χοίρος¹⁰².

Σε άλλο σημείο, ο ίδιος συγγραφέας εξαίρει το χοιρινό κρέας, τον ζωμό και το λίπος του, συγκρίνοντας το κρέας του με εκείνο της γίδας. Αναφέρει ότι το πλεονέκτημα του χοιρινού λίπους είναι πως δεν πηζει γρήγορα τον χειμώνα, όπως της γίδας, και πως το αρνίσιο είναι πιο καλό από το κατσικίσιο, όμως και τα δύο ξεπερνά ο ζωμός και το κρέας του χοίρου¹⁰³. Σ' αυτήν ακριβώς τη νοστιμιά του χοιρινού κρέατος οφείλεται η ευρεία ζήτηση και κατανάλωσή του στα πέρατα της οικουμένης¹⁰⁴.

Ο al-Djāhiz δεν παραλείπει επίσης μια θεραπευτική ιδιότητα του χοίρου, καθώς σημειώνει ότι σε περίπτωση κατάγματος η ανάγκη αντικατάστασης των οστών του ανθρώπου μπορεί να καλυφθεί μόνο με εκείνα του χοίρου, ως τα μόνα συμβατά με τα ανθρώπινα¹⁰⁵.

Τέλος, δεν ήταν δυνατό να μην πραγματευτεί ο al-Djāhiz, οπαδός των Mu'tazilite, το θέμα της απαγόρευσης του χοιρινού κρεάτος στο Ισλάμ, ιδιαίτερα μετά από όσα παρέθεσε σχετικά με τον χοίρο. Προσεγγίζοντας το θέμα της μεταμόρφωσης ανθρώπων σε χοίρο, το οποίο αναλύθηκε ήδη, ο al-Djāhiz αναφέρει τα εξής:

«... αποκλείεται ο χοίρος να είναι εκείνος ο άνθρωπος που μεταμορφώθηκε, ούτε να είναι κάποιος από τους απογόνους του. [Ως μουσουλμάνοι] δεν εγκαταλείψαμε το κρέας του εξαιτίας της ακόρεστης ορμής του προς τα απόβλητα ... καθώς βλέπουμε τις κότες και άλλα ζώα να πράττουν το ίδιο. Απαγορεύεται όμως η βρώση του λόγω των χαρακτηριστικών που απαριθμήσαμε και που οδήγησαν στο να παρομοιασθούν οι εχθροί μ' αυτόν και να αποκτήσουν τη μορφή του»¹⁰⁶.

Επιστρέφουμε και πάλι στο θέμα των μεταφράσεων των αρχαίων ελληνικών

102. Αυτόθι, σ. 93. Για τον τρόπο με τον οποίο πέθανε ο Washmakīr από τον αγριόχοιρο, βλ. Ibn Khaldūn, *tarikh ibn Khaldūn*, τόμ. 4, σσ. 461, 664· Ibn al-Wardī, *tarikh ibn al-Wardī*, τόμ. 1, σ. 282· al-Ḥamawī, *mʿdjam al-odabaʿ*, τόμ. 4, σ. 569.

103. al-Ḥayawān, τόμ. 4, σ. 53.

104. Αυτόθι, σ. 95. Από επιστημονικής σκοπιάς, το χοιρινό κρέας έχει περισσότερες θερμίδες σε σύγκριση με κρέας άλλων ζώων: π.χ. 1 κιλό χοιρινό εμπεριέχει 3710 θερμίδες, 1 κιλό βοδινό 2020 θερμίδες, 1 κιλό αρνίσιο 1490 θερμίδες. Βλ. Lobban R. A. Jr., *ένθ' αν.*, σ. 64.

105. Αυτόθι, σ. 103.

106. Αυτόθι, σ. 105. Βλ. υποσημ. 47.

κειμένων, και ιδιαίτερα των ιατρικών συγγραμμάτων, με σκοπό να αποσαφηνίσουμε τα λεγόμενα του al-Djāhiz. Τα κείμενα των Αριστοτέλη και Γαληνού αναμφισβήτητα έλαβαν τη μερίδα του λέοντος, όσον αφορά στις προτιμήσεις των μεταφραστών, και κέρδισαν την προσοχή των Αράβων λογίων της εποχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σχετικά μ' αυτό αποτελεί μια μετάφραση του Γαληνού στην αραβική, με τίτλο: *min maqālah li Ghalinos fi anna qwa an-nafs tawābi' limazādj al-badan*¹⁰⁷ - Γαληνού ότι ταῖς τοῦ σώματος κράσεις αἱ τῆς ψυχῆς δυνάμεις ἔπονται¹⁰⁸.

Από την ανάγνωση του ανέκδοτου χειρογράφου αντιλαμβάνεται ο μελετητής ότι οι Άραβες ήταν πεπεισμένοι πως ό,τι έτρωγε και έπινε ο άνθρωπος είχε αντίκτυπο στη συμπεριφορά του. Και, αφού στον χοίρο συγκεντρώνονται πολλά απεχθή χαρακτηριστικά, τα οποία καταγράφηκαν προηγουμένως, θα ήταν συνετό να αποφεύγεται η κατανάλωση του χοιρινού κρέατος προκειμένου να μην υπάρξει επίδρασή του στην ανθρώπινη ιδιοσυγκρασία¹⁰⁹. Με τη λογική αυτή εξηγείται και η απαγόρευση της οινοποσίας, η οποία δεν έχει σχέση με την καθαρότητα ή μη του οίνου, αλλά με το ότι οδηγεί αυτόν που πίνει σε ανάρμωση συμπεριφορά¹¹⁰.

Ο χοίρος στο Κοράνιο είναι Rīdjs, που στην αραβική γλώσσα σημαίνει ακάθαρτο-βρώμικο¹¹¹. Όπως αποκλείεται να εξαγισθούν-καθαρισθούν τα απόβλη-

107. Ευχαριστώ την συνάδελφο ερευνήτρια της Ακαδημίας Αθηνών, Αθηνά Μπάζου, η οποία μου γνωστοποίησε τη μελέτη για την πραγματεία του Γαληνού, και το αραβικό χειρόγραφο πριν από τη δημοσίευσή του στη σειρά *Ελληνική Βιβλιοθήκη* της Ακαδημίας Αθηνών.

108. Biesterfeldt H. H., *Galens Traktat, daß die Kräfte der Seele den Mischungen des Körpers flogen*, σσ. 34-35:

"فليرجعوا الآن إلى عقولهم أولئك الذين يصعب عليهم أن يفروا من أن يكون الغذاء يكمه أن يجعل بعض الناس أغف وبعضهم أشده وأشد إثمًا كأ وبعضهم أضط لنفسه وبعضهم أشد إثمًا".

Claudii Galeni Pergameni Scripta Minora, τόμ. 2, σ. 67, 2-9: «... ὥστε σωφρονήσαντες [καί] νῦν γούν οἱ δυσχεραίνοντες, <ὅτι> τροφή δύναται τοὺς μὲν <σωφρονεστέρους, τοὺς δ' ἀκολαστοτέρους ἐργάζεσθαι καὶ τοὺς μὲν> ἐγκρατεστέρους, τοὺς δὲ ἀκρατεστέρους καὶ θαρσαλέους καὶ δειλοὺς ἡμέρους τε καὶ πρῶους ἐριστικούς τε καὶ φιλονείκους, ἡκέτωσαν πρὸς με μαθησόμενοι, τίνα μὲν ἐσθίειν αὐτοὺς χρή, τίνα δὲ πίνειν».

109. Biesterfeldt H. H., ἐνθ' αν., σ. 25:

"الثيران والحنازير البرية ذوات غضب وطيش، لأن دم هذه من الشظايا أكثر"

Scripta Minora, ἐνθ' αν., σ. 53, 14-16: «... διό οἱ ταῦροι καὶ οἱ κάπροι θυμώδεις καὶ ἐκστατικοί: τὸ γὰρ αἷμα τούτων ἠωδέστατον».

110. Peters E. F., *Islam*, σ. 120.

111. Κεφάλαιο, τα Κτήνη-al-An'ām 145. Ο Ibn Taymiyyah (661-728) αναφέρει ότι η λέξη rīdjs πέραν της έννοιας της ακαθαρσίας έχει και τη σημασία του πολυθεϊσμού. Βλ. Ibn

τα, το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση του χοίρου, καθότι ο Θεός τον τοποθέτησε στο ίδιο επίπεδο με το αίμα και το ψόφιο κρέας, τα οποία δεν επιδέχονται εξαγνισμού¹¹².

Ο al-Qortobī (?-671), ο γνωστός σχολιαστής του Κορανίου και της Σούννας, επιχείρησε να δώσει τη δική του εξήγηση στο ζήτημα των απαγορευμένων τροφών. Η απαγόρευση της βρώσης ψόφιου ζώου ή πτηνού ερμηνεύεται με φιλοσοφικό τρόπο, καθώς συνδέεται με τον φόνο του ανθρώπου από τον συνάνθρωπό του. Το αίμα σχετίζεται με το αίμα του αθώου ανθρώπου, το οποίο δεν πρέπει να χυθεί άδικα. Από την άλλη πλευρά, ο χοίρος παραπέμπει στη ροπή του ανθρώπου προς τη μοιχεία, τις σαρκικές ηδονές και την αποστροφή του Θεού, αφού κατανalώνει ακαθαρσίες και περιττώματα, τα οποία είναι απαγορευμένα από τον Θεό. Όσον αφορά όμως στο θέμα της βρώσης του, αυτή εναπόκειται στη διάθεση του ανθρώπου σύμφωνα με τον al-Qortobī¹¹³. Τέλος, ορισμένες ερμηνευτικές σχολές του Κορανίου, όπως εκείνη των Mu'tazilite, ισχυρίζονται ότι η βρώση του χοίρου δεν συναριθμείται στις μεγάλες αμαρτίες-kabā'ir¹¹⁴.

Ο ΧΟΙΡΟΣ ΣΤΟ FĪQH

Εύλογα διερωτάται κάποιος για τη σημασία του fīqh στο Ισλάμ. Το fīqh ή 'uṣūl al-fīqh είναι μια επιστήμη που ασχολείται με την φιλολογική ερμηνεία των θρησκευτικών κειμένων¹¹⁵. Αυτή η επιστήμη βασίζεται πρωτίστως στην κατανόηση του Κορανίου και της Σούννας, δηλ. της κληρονομιάς του Μωάμεθ, με

Taymiyyah, minhādī as-sonnah an-nabawiyyah, τόμ. 7, σ. 81· al-Qarāfī, *adh-dhakhīrah*, τόμ. 1, σ. 165.

112. ash-Shantarīnī, *adh-dhakhīrah fi mahāsin ahl al-djazīrah*, τόμ. 1, σ. 165. Το ψόφιο θεωρείται σαν το δηλητήριο, το αίμα σκληραίνει και μαυρίζει την καρδιά και το χοιρινό εκμηδενίζει τη ζηλοτυπία μεταξύ των ζευγαριών, βλ. al-'Adawī, *hāshyat al-'Adawī*., τόμ. 2, σ. 547.

113. al-Qortobī, *al-ʾlām bima fi dīn an-naṣarah min al-fasād w'l-awhām*, σ. 396.

114. al-Hanafī, *sharh al-aqidah at-tahawiyyah*, σ. 419· al-Khayāt, *kitāb al-intiṣār*, σ. 118. Το θέμα της κατηγοριοποίησης των αμαρτιών σε μεγάλες και μικρές απαντά στο Κοράνιο. Βλ. Κεφάλαιο, οι Γυναίκες, εδάφιο 31: «ἐὰν ἀποφύγητε τὰς μεγάλας παρανομίας ἃς ἀπαγορεύεται ὑμῖν νὰ πράξετε, θὰ συγχωρήσωμεν τὰ σφάλματα ὑμῶν καὶ θὰ προμηθεύσωμεν ὑμῖν ἔντιμον εἴσοδον εἰς τὸν παράδεισον»· η Συνδιάσχεψή: 37: «τῶν ἀποφευγόντων τὰ μεγάλα ἁμαρτήματα καὶ τὴν ἀκολασίαν, καὶ ἐκείνων, οἵτινες ὁπόταν ὀργισθῶσι κατὰ τινος, συγχωροῦσιν αὐτόν»· το Ἄστρον: 32: «... ὁ Θεὸς ἔσται ἐπιεικὴς πρὸς τοὺς ἀποφεύγοντες τὰ μεγάλα ἐγκλήματα καὶ τὰς ἀτίμους πράξεις». al-kabā'ir ἢ οἱ μεγάλες αμαρτίες εἶναι ο πολυθεϊσμός, ἡ μαγεία, ἡ ἀνυπακοή των γονέων, ἡ θανάτωση της ψυχῆς του ἀνθρώπου καὶ ἡ συκοφαντία. Βλ. al-Haythamī, Ibn Hadjī, *az-zawādīr 'an iqtirāf al-kabā'ir*, σ. 120.

115. EI², τόμ. IX, σ. 322.

σκοπό να τεκμηριώσει τις θρησκευτικές αποφάσεις που σχετίζονται με θέματα πρακτικής φύσεως¹¹⁶. Ο κύριος παράγοντας επάνω στον οποίο θεμελιώνεται όλη η θρησκευτική ιδεολογία του *fiqh* είναι το *idjtihād*¹¹⁷ ή *istinbāt*.

Για να γίνει αντιληπτή η σπουδαιότητα του *fiqh* στην ισλαμική θρησκευτική νομοθεσία, αξίζει να παρατεθεί μια ιστορία, σύμφωνα με την οποία ο προφήτης Μωάμεθ έστειλε τον Ma'ādh Ibn Djabal ως διοικητή στην Υεμένη:

«... Ερώτησε ο Μωάμεθ τον Ma'ādh "με ποιο τρόπο θα διοικήσεις; εκείνος του απάντησε λέγοντας: "βάσει του Κορανίου"... "και όταν δεν βρεις αυτό που ψάχνεις;" του απάντησε λέγοντας: "βάσει της Σούννας"... "και αν πάλι δεν βρεις αυτό που ψάχνεις;" απάντησε λέγοντας "συμβουλευόμαι τον εαυτό μου"· και είπε ο Προφήτης: δόξα τω Θεώ που με καθοδήγησε προς τον δρόμο της ικανοποίησής του»¹¹⁸.

Η απαγόρευση της βρώσης του χοιρινού κρέατος δεν απέτρεψε τη δημιουργία επίμαχων ερωτήσεων και αποριών, των οποίων όμως οι απαντήσεις δεν αναφέρονται ούτε στο Κοράνιο ούτε στη Σούννα.

Ένα από τα ζητήματα, που προβληματίζουν, είναι και το θέμα της χρήσης του δέρματός του. Ο προφήτης Μωάμεθ ανέφερε ότι οποιοδήποτε δέρμα μετά την βυρσοδεψία του είναι *halāl* δηλ. κατάλληλο για χρήση¹¹⁹. Παρ' όλα αυτά, βλέπουμε τον ιμάμη ash-Shaf'y να δίνει τη δική του ερμηνεία στα λόγια του προφήτη, ισχυριζόμενος ότι η προσευχή δεν μπορεί να γίνει επάνω σε δέρμα ζώου, το οποίο έχει απαγορεύσει ο Θεός¹²⁰. Αντίθετα, ο ίδιος ο προφήτης Μωάμεθ απαγόρευσε ρητώς το λίπος του χοίρου, απαντώντας σε ερώτηση των Μουσουλμάνων για το αν θα μπορούσαν να το χρησιμοποιήσουν για να αλείφουν τα πλοία και τα καράβια τους, όπως έκαναν οι Βυζαντινοί¹²¹.

Η τρίχα επίσης του χοίρου φαίνεται ότι προβληματίσε τους μουσουλμάνους νομοθέτες σχετικά με την χρήση της. Οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν την τρίχα

116. Κοράνιο 3:7, 4: 162.

117. Hallaq W., «Was the gate of ijtiḥād closed?», *International Journal of Middle East Studies* 16, 1 (1984), σσ. 3-4 «... ijtiḥād, πρόκειται για τεχνικό όρο της ισλαμικής νομοθεσίας που περιγράφει τη διαδικασία λήψης αποφάσεων που αφορούν θρησκευτικά ζητήματα, βασισμένη σε ανεξάρτητη ερμηνεία που δεν άπτεται του Κορανίου και της Σούννας».

118. al-Mawardī, *al-ahkām as-sultāniyyah w'l wilayāt ad-dīniyyah*, σ. 92. Βλ. επίσης, 'Alī M. M., *al-silāqah bain al-mantiq w'l fiqh 'ind mofakiry al-Islam*, έκδ. 'ein l'l dirasāt al-insaniyyah, Κάιρο 2000, σσ. 66-67.

119. as-Sayyid Sābiq, *fiqh as-sunnah*, τόμ. 1, σσ. 18-19.

120. Ibn Ḥazm, *al-maḥālī*, σ. 49· al-Anṣārī, *ghayat al-bayān fi sharḥ Zayd ibn Raslān*, τόμ. 1, σ. 32· Ibn Raslān, *motn Zayd ibn Raslān*, τόμ. 1, σ. 32· ash-Shaf'y, *mokhtaṣar al-Mazni*, τόμ. 1, σ. 8· al-Ḥaṣkafi, *ad-dorr al-mokhtār fi sharḥ tanwīr al-abṣār*, τόμ. 1, σ. 204.

121. Ibn Kathir, *tafsīr al-Qur'an al-aẓīm*, τόμ. 2, σ. 2.

του χοίρου για να βάψουν τα μάτια τους με το *koḥl*¹²² και να κεντήσουν ρούχα. Οι περισσότεροι νομοθέτες ήταν σύμφωνοι ότι η χρήση της τρίχας στον καλλωπισμό των οφθαλμών δεν απαιτεί εξαγνισμό, επομένως είναι επιτρεπτή¹²³. Επίσης, η χρήση της τρίχας του χοίρου *-holba-* στο κέντημα δεν θεωρείται παραβίαση των εντολών του Θεού¹²⁴. Υπάρχει όμως και η άποψη ότι αν και ο Θεός δεν απαγόρευσε ρητώς το λίπος, τα οστά, το δέρμα και την τρίχα του χοίρου, ωστόσο σύμφωνα με το *Tadmīn*¹²⁵ όλα αυτά αποτελούν μέλη του σώματος του χοίρου, τη χρήση του οποίου ο Θεός είχε απαγορεύσει¹²⁶.

Άλλος περιορισμός αφορά στην εμπορία αγαθών που έχουν σχέση με τις απαγορεύσεις που επιβάλλει το Κοράνιο. Αλλά και κάποια κέρδη, τα οποία προήλθαν από αγοραπωλησίες χοίρων δεν επιτρέπεται να δοθούν μετέπειτα ως αμοιβή ή ως προίκα¹²⁷. Αντίθετα, στην περίπτωση που ένας άνθρωπος, που ανήκει σε ένα από τους λαούς της Βίβλου-*dhimmi*, χρωστά σε Μουσουλμάνο, ο Χριστιανός μπορεί να πωλήσει χοίρο για να εξοφλήσει το χρέος του χωρίς ο μουσουλμάνος να πρέπει να υποστεί κάποια ποινή θρησκευτικού χαρακτήρα¹²⁸. Εκείνο που απαγορεύεται είναι να δεχθεί ο μουσουλμάνος τον χοίρο ως ενέχυρο, διότι σε περίπτωση αδυναμίας πληρωμής, ο Μουσουλμάνος δεν μπορεί να εκμεταλλευτεί τα χρήματα από την πώληση του ζώου¹²⁹.

Όσον αφορά στο ζήτημα της θανάτωσης του χοίρου, οι Μουσουλμάνοι ερώτησαν τον ιμάμη *Abū Ḥanbal*, ο οποίος τους απάντησε: «*απεχθάνομαι τη θανά-*

122. Αντί του σημερινού μολυβιού που χρησιμοποιείται για να τονίσει και να δώσει το περίγραμμα των ματιών, οι γυναίκες παλιότερα, στον αραβικό κόσμο, χρησιμοποιούσαν την τρίχα του χοίρου.

123. *ash-Shantarīni*, έθν'αν., τόμ. 1, σ. 275· *Abi Ḥayyān al-Andalusy*, *tafsīr al-baḥr al-moḥīṭ*, τόμ. 1, σ. 663.

124. *Ibn Moḥīṭ*, *al-forūʿ wa taṣḥīḥ al-forūʿ*, τόμ. 1, σ. 75· *al-Bahūti*, *kashāf al-qināʿ ʿan moton al-ignāʿ*, τόμ. 1, σ. 56· *Ibn Manẓūr*, *lisān al-ʿarab*, τόμ. 1, σ. 786. Στις βυζαντινές πηγές συναντάμε τον χοίρο να καυχιέται για την τρίχα του και την χρήση της στην εκκλησία. Βλ. *Tsiouni B.*, *Παιδιάφραστος διήγησις τῶν τετραπύδων ζώων*, σ. 78, στ. 384-400: «*Ἀκόμη καὶ οἱ τρίχες μου χοιρῶν ἀποπληροῦσιν μεγάλην, ἀξιόλογον εἰς Φράγκων ἐκκλησίαν ... καὶ οὔτε τζαγγάρης ἢ σέλας ἢ δερματοραπτάρης νὰ ῥάψῃ δύναται ποσῶς ἄχρι κεντέαν μίαν, χωρὶς νὰ βάλῃ ἀπ' ἐμοῦ τρίχαν εἰς τὸ κονδύλιν...*».

125. *EP* X, σσ. 78-79.

126. *al-Yamāny*, *iṯḥār al-ḥaq ʿala al-kholoq*, σσ. 135-136· *al-Qarāfi*, *al-forūq aw anwār al-burūq fi anwāʾ al-forūq*, τόμ. 2, σ. 8.

127. *Ibn Taymiyyah*, *mīnhādj as-sonna an-nabawiyyah*, τόμ. 7, σ. 202.

128. *al-Modarrisy M. T.*, *taʿliqat ʿala masaʾil mohadhib al-akhlaq fi bayan al-ḥalal wʾ ḥaram*, σ. 117.

129. *Αυτόθι*, σ. 118.

τωση των ζώων¹³⁰. Δεν επιτρέπεται στους Μουσουλμάνους να φονεύσουν χοίρους που ανήκουν σε Χριστιανούς, διότι για εκείνους έχουν χρηματική αξία¹³¹.

Στην περίπτωση του γάμου μιας Χριστιανής με έναν Μουσουλμάνο, απαιτείται από τη Χριστιανή σύζυγο να απαλλαγεί από τη Djanaba και να αποφύγει τη βρώση του χοιρινού κρέατος, καθώς αντιμετωπίζεται όπως ακριβώς η Μουσουλμάνα στο θέμα της διατροφής και της προίκας¹³².

Η συγκέντρωση ζώων στο ίδιο μανδρί και το αποτέλεσμα της ανάμιξης των νεογέννητων μεταξύ τους δημιουργεί το ερώτημα σχετικά με το τι θα μπορούσε να γίνει σε περίπτωση θηλασμού ενός αμνοεριφίου από έναν θηλυκό χοίρο. Οι ασχολούμενοι με το *fiqh* απαντούν στο ερώτημα λέγοντας ότι, αν το αμνοερίφιο δεν ενηλικιωθεί με το θηλασμό χοιρινού γάλακτος, τότε πρέπει αμέσως να απογαλακτιστεί και να απομακρυνθεί από τον θηλυκό χοίρο για επτά ημέρες και στη συνέχεια να τραφεί με υποκατάστατο. Με αυτό τον τρόπο η κατανάλωση του κρέατός του δεν αποτελεί μίasma. Αν όμως αφευθεί ελεύθερο μέχρι να ενηλικιωθεί, τότε απαγορεύεται η βρώση του, η κατανάλωση του γάλακτός του και η βρώση των γεννημάτων του¹³³.

Απαγορευμένο θεωρείται και το ζώο που προέρχεται από διασταύρωση ενός ζώου, του οποίου επιτρέπεται η βρώση και άλλου που δεν επιτρέπεται, όπως λόγου χάρη το μουλάρι που γεννιέται από άλογο και όνο¹³⁴. Στην περίπτωση που μια γίδα βατευθεί από χοίρο και γεννήσει, θεωρείται μολυσμένη και γι'αυτό απαγορεύεται η πόση του γάλακτός της¹³⁵.

Άλλα ζητήματα που αφορούν στον καθημερινό βίο των Μουσουλμάνων, σε σχέση με την χρήση του χοίρου, μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα:

Αν ένας Χριστιανός νυμφευθεί μια Χριστιανή που έδωσε ως προίκα οίνο και χοίρο, και στη συνέχεια ασπαστούν το Ισλάμ, η γυναίκα δικαιούται να εξαργυρώσει την αξία της προίκας της σε περίπτωση διαζυγίου¹³⁶.

130. al-Kawsadj, *masā'il al-imām Aḥmed ibn Ḥanbal wa ibn Rahwīyyah*, τόμ. 2, σ. 345.

131. al-ʿAsqalāny, *al-maṭālib al-ʿāliyah bizawā'id al-masānīd ath-thamāniyyah*, τόμ. 18, σ. 217· al-ʿAyni, *énθ' αν.*, τόμ. 12, σ. 34.

132. ash-Shirbīny, *moghni al-miḥtādj ila ma'rifat alfāz al-minhādj*, τόμ. 3, σ. 188· an-Nawawī, *minhādj at-talibīn wa ʿomdat al-moftiyyīn*, τόμ. 1, σ. 99.

133. al-Modarrisy M. T., *énθ' αν.*, σ. 239.

134. ash-Shirāzy, *al-mohadḥab fī fiqh al-imām ash-Shaf'y*, τόμ. 1, σ. 259.

135. ash-Shāf'y aṣ-ṣaghīr, *nīhayat al-moḥtādj ila sharḥ al-minhādj*, τόμ. 1, σ. 244.

136. al-Mirghiyani, *al-hidaya fī sharḥ bidayat al-mobtady*, τόμ. 1, σ. 214· al-Kasāni, *badā' aṣ-ṣanā' fī tartīb ash-sharā'*, τόμ. 2, σ. 313· az-Zayla'y, *tabiyyīn al-ḥaqā'iq fī sharḥ kīnz ad-daqa'iq*, τόμ. 2, σ. 160.

Επιτρέπεται το κυνήγι του αγριόχοιρου ως άθλημα και η χρήση του χοίρου ως δόλωμα για κυνήγι μεγαλύτερου ζώου; Η απάντηση είναι θετική¹³⁷.

Αν ένα κομμάτι χοιρινού κρέατος μαγειρευτεί μαζί με άλλου είδους κρέας, είναι προτιμότερο να καταστραφεί όλη η ποσότητα του κρέατος· υπάρχει και η λύση που αρκείται στην απομάκρυνση του χοιρινού κρέατος από το υπόλοιπο μαγειρεμένο κρέας¹³⁸.

Εάν ένας άνθρωπος βρεθεί σε μέρος απομονωμένο χωρίς τροφή και αντικρίσει μπροστά του ταυτοχρόνως ένα κομμάτι χοιρινού κρέατος και ένα κομμάτι κρέατος ψόφιου ζώου, είναι προτιμότερο να φάει από το ψόφιο παρά από το χοιρινό¹³⁹. Βέβαια αυτή η άποψη κρίνεται υπερβολική και δεν γίνεται αποδεκτή από το Κοράνιο¹⁴⁰.

Σε άλλη περίπτωση, ο Μουσουλμάνος που γνωρίζει ότι σε ένα δοχείο μαγειρεύτηκε προηγουμένως χοιρινό, δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιήσει το σκεύος ξανά¹⁴¹. Είναι επίσης προτιμότερο ο Μουσουλμάνος βρισκόμενος στη χώρα των Βυζαντινών να μη φάει λίπος διότι αυτό οπωσδήποτε θα προέρχεται από χοιρινό κρέας¹⁴².

Μουσουλμάνος δεν επιτρέπεται να εισπράξει αμοιβή από τη μεταφορά χοίρων για λογαριασμό ενός Χριστιανού¹⁴³. Επίσης, η πώληση χοίρων στους Μουσουλμάνους ήταν απαγορευμένη για τους Χριστιανούς¹⁴⁴.

Ο προφήτης Μωάμεθ καταράστηκε όσους έπαιζαν ζάρια -*nardashīr*- και τους παρομοίαζε με ανθρώπους που λερώνουν τα χέρια τους σε αίμα χοίρου¹⁴⁵. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο οίνος παρομοιάζεται στις αραβικές πηγές με το αίμα του χοίρου. Κάποιος μύθος αναφέρει ότι μια μητέρα συνήθιζε να χτενίζει τα μαλλιά των κοριτσιών της με οίνο για να τους δώσει ομορφιά και δύναμη· όταν όμως

137. al-Anṣārī, *hashiyat al-djomal ʿala sharḥ al-manhadj*, τόμ. 5, σ. 243.

138. al-Maghriby, *mawāhib al-djalil li sharḥ mokhtaṣr khalil*, τόμ. 1, σ. 110.

139. al-ʿAdawī, *hashiyat al-ʿAdawī*, τόμ. 1, σ. 732.

140. Κοράνιο, κεφάλαιο 5, η Τράπεζα 3: «ἀπαγορεύεται ὑμῖν ἡ βρώσις ... ὁ πιεζόμενος ἐκ πείνης καὶ ἄνευ προθέσεως πράξας κακόν, παραβαίνων τὰς ἐντολὰς ἡμῶν εἶναι, συγχωρητός, καθότι εἶναι μακροθύμος καὶ ἐλεήμων». Βλ. επίσης, az-Zarkashi, al-burhān fi ʿolum al-Qurʾān, τόμ. 1, σ. 48.

141. Ibn Qodamah, *al-moghny*, τόμ. 1, σ. 56.

142. Ibn Ḥanbal, *al-waraʾ li Ibn Ḥanbal*, σ. 129.

143. Ibn Taymiyyah, *iqṭiḍāʾ aṣ-ṣurāt*, τόμ. 1, σ. 144.

144. al-ʿAsqalāny, *talkhīṣ al-ḥabīr fī aḥādīth ar-Raḥy al-kabīr*, τόμ. 4, σσ. 128-129.

145. al-ʿAsqalāny, *ad-dirāyah fī takhrīdj aḥādīth al-hidayah*, τόμ. 2, σ. 240· al-Andalusy, *toḥfat al-moḥtādj*, τόμ. 2, σ. 507· Ibn al-Molaqqin, *kholāṣat al-badr al-monir*, τόμ. 2, σ. 440· Ibn ʿAbd al-Bar, *al-istidhkār*, τόμ. 8, σ. 461· al-Ishbily, *al-aḥkām ash-shariyyah al-kobrah*, τόμ. 3, σ. 245· al-Qalqashandi, *ṣoḥḥ al-aṣḥa fī ṣinacat al-insha*, τόμ. 2, σ. 158.

ρωτήθηκε αν θα της άρεσε να χτενίζει τα κορίτσια της με αίμα χοίρου εκείνη απάντησε αρνητικά¹⁴⁶.

Σε περίπτωση που ο χοίρος έρχεται σε επαφή με το ένδυμα του μουσουλμά-νου επιβάλλεται το πλύσιμο του ρούχου για να καθαρθεί από την *nadžasah*¹⁴⁷.

Στο Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο αναφέρεται: «μη δώτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ μηδὲ βάλητε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν χοίρων»¹⁴⁸. Οι Άραβες από την πλευρά τους διατύπωσαν αυτήν την πεποίθηση στην αραβική γραμματεία ως εξής: «μην κρεμάσετε μαργαριτάρια επάνω σε χοίρο», εννοώντας ότι δεν πρέπει να δοθεί η γνώση σε κάποιον που δεν την εκτιμά¹⁴⁹. Οι Άραβες ποιητές επίσης δεν μπορούσαν να αποστασιοποιηθούν από αυτήν τη προσέγγιση, καθώς έλεγαν:

Ορήνησε για Ρωμιά που βρίσκεται ανάμεσα σε χοίρους
και κλάψε για γνώση που την κατέχει πανούργος¹⁵⁰.

Ο ΧΟΙΡΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΑΒΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

Η αραβική γλώσσα είναι τόσο πλούσια όσο η ελληνική. Ωστόσο, τα αραβικά λεξικά-*qawamīs* φρόντισαν να ερμηνεύσουν την ακριβή σημασία των λέξεων¹⁵¹. Η κοινή ονομασία του χοίρου στην αραβική γλώσσα είναι «*khinzīr*». Δύο είναι οι ετυμολογικές ερμηνείες για την προέλευση του ονόματος: Σύμφωνα με την πρώτη, η λέξη «*khinzīr*» προέρχεται από το επίθετο *khīnz*, το οποίο σημαίνει ακάθαρτος, άτιμος, αχρείος, πρόστυχος, σιχαμερός, και το ρήμα *arā*, που σημαίνει βλέπω. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι οι λέξεις *khīnz-arā* σημαίνουν «βλέπω [κάτι] πολύ ακάθαρτο»¹⁵². Κατά τη δεύτερη ερμηνεία, η λέξη «*khinzīr*» προέρχεται από τη λέξη *khazar* ή *kharaz*, η οποία σημαίνει το ζώο που έχει πολύ μικρά και στρογγυλά μάτια σαν χάντρες¹⁵³.

146. an-Nisabūry, *al-mostadrik cala as-ṣaḥihayn*, τόμ. 4, σ. 322.

147. as-Sayyid Ṣābiq, ἐνθ' αν., σ. 6· Κοράνιο 1: 222.

148. Ματθαίος 7: 6.

149. al-Djirdjāni, *asrār al-balāghah*, τόμ. 1, σ. 174.

150. as-Sakhāwy, *fath al-moghīth*, τόμ. 2, σ. 318:

"أرث لرومية توسطها خنزير" والبك لعلم حواه شرير"

151. *EP* IV, σ. 524. Το ενικό *qāmūs* προέρχεται από την ελληνική λέξη «ωκεανός».

152. Hazrat M. Gh. A., *Teachings of Islam*, σ. 43.

153. Ibn Ṭaṭṭīyyah al-Andalusy, *al-moḥarir al-wadʿiz fī tafsīr al-kitāb al-ʿazīz*, τόμ. 1, σ. 240· Abi Ḥayyan al-Andalusy, *tafsīr al-baḥr al-moḥīṭ*, τόμ. 1, σ. 240· az-Zubaydi, *tādj al-rūs min djawāhir al-qamūs*, τόμ. 11, σ. 156. Στα εβραϊκά η λέξη «χοίρος» σημαίνει (חזיר) = *hazīr*. Επίσης, στα εβραϊκά η λέξη (חזר) σημαίνει *hzi* (חזר) = Το μάτι ήταν ή έγινε σχιστό ή μικρό και κατ' επέκταση ζώο με σχιστά μάτια. Βλ. *Hebrew and English Lexicon of the Old*

Όπως οι Έλληνες, έτσι και οι Άραβες ασχολήθηκαν σε γλωσσικό επίπεδο με τους χοίρους¹⁵⁴. Ο χοίρος σε λογοτεχνικά κείμενα δηλώνεται επίσης με μεταφορικό τρόπο με τις λέξεις: *abu djahm*, *abu zar'ah* και *abu delf*¹⁵⁵. Οι Έλληνες ονόμαζαν το χοιρίδιο «δέλφαξ» ή «δελφάκιον»¹⁵⁶. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συγγένεια του όρου *abu delf* με το ελληνικό *δέλφαξ* που χρησιμοποιούνται προκειμένου να δηλωθεί ο χοίρος.

Το χοιρίδιο απαντά ως *khīnnawš*¹⁵⁷ και *dawbal*¹⁵⁸. Το αρσενικό ονομάζεται *‘ifro* όταν η αραβική λέξη χρησιμοποιείται ως επιθετικός προσδιορισμός του ουσιαστικού «άνδρας», τότε δηλώνει τον πονηρό¹⁵⁹. Η λέξη *al-farṭīṣah* αναφέρεται αποκλειστικά στη μύτη του χοίρου¹⁶⁰. Η *holba* είναι η τρίχα του, με την οποία χρησιμοποιείτο στο κέντημα¹⁶¹. Ο αγριόχοιρος ονομάζεται *kinzīr barri*

Testament, σ. 306. Πρέπει να σημειωθεί ότι το ρήμα (رأى) = (είδε) στα αραβικά έχει την ίδια ρίζα με το αντίστοιχο ρήμα στα εβραϊκά (ראה) = ra'a. Βλ. *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, σσ. 906-909. Πρβλ. Βλάχος Σ. Κ., «Το ρήμα ראה r'h Βλέπω – Από την ορολογία της λυτρώσεως», *ΕΕΘΣΠΘ* 4 (1994), σ. 107. Επίσης, είπε ο άραβας αφηγητής:

"لا تفخرن فإن الله أنزلكم يا خزر قلب دار الذل والعار"

"la tafhkarān fa inna Allāh anzalakom ya khazar Taghlib dar adh-dhul w'l 'ār" (= Μην κανχίστε διότι ο Αλλάχ σας υποβίβασε ω Χάζαρ Τάγλιμπ, στον οίκο της ταπεινώσης και του όνειδους). Με την λέξη Χάζαρ εννοεί τους χοίρους. Βλ. Ibn Djinni, *sirr šinā'at al-ṣ'rāb*, τόμ. 2, σ. 446· *al-Farāhīdī*, *al-ayyān*, τόμ. 4, σ. 207.

154. Nauck A., *Aristophanis Byzantii, Grammatici Alexandrini fragmenta*, chapter IV (Λέξεις), fragment III, 101-2:

«τῶν συνῶν οἱ μὲν τέλειοι καὶ ἐνόρχαι κάπροι· οἱ δὲ πίονες αὐτῶν σίαλοι· ἡ δὲ θήλεια σὺς μόνον. Ἰππῶναξ δὲ γρόμφιν λέγει, εἴτε καθόλου πᾶσαν ὄν δηλῶν, εἴτε τὴν παλαιὰν τῇ ἡλικίᾳ, τὰ δὲ νέα δέλφακες μὲν τὰ πεπηγότα πως ἦδη τοῖς σώμασι τὰ δὲ ἔτι ἀπαλὰ καὶ ἐνικμα χοῖρου».

155. al-Abshahy, ἐνθ' αν., σ. 347. Το επίθετο دلف - delf στην αραβική γλώσσα σημαίνει παρορμητικός, ρωμαλέος ή εκείνος που περπατά με στιβαρά βήματα. Βλ. al-Fayrūz Abādī, *al-qāmūs al-mohīṭ*, τόμ. 1, σ. 1047· Ibn Darīd, *djamḥarat al-loghah*, τόμ. 2, σ. 672· Ibn Fāris, *maqayyīs al-loghah*, τόμ. 2, σ. 297.

156. Schaps D., «Piglets again», *The Journal of Hellenic Studies* 116 (1996), σσ. 169-171.

157. ar-Rāzi, *mokhtar aṣ-ṣaḥāḥ*, τόμ. 1, σ. 80· al-‘Abkāry, *diwān al-Mutanabbī*, τόμ. 3, σ. 315· al-Alūsī, *rawḥ al-ma‘āny*, τόμ. 9, σ. 63· al-Wāqidi, *futūḥ ash-shām*, τόμ. 1, σ. 156.

158. Ο Μωαβίας απέστειλε επιστολή στον βασιλιά των Ρωμαίων απειλώντάς τον ότι θα τον αναγκάσει να βόσκει *dawābil* (ενικός *dawbal*) δηλ. τον μικρό χοίρο. Βλ. Ibn Manzūr, *lisān al-‘arab*, τόμ. 11, σ. 235· az-Zamakhshari, *al-fāṣiq fi gharīb al-ḥadīth*, τόμ. 1, σ. 46· al-Djazri, *an-nihayah fi gharīb al-ḥadīth wa al-athār*, τόμ. 2, σ. 138.

159. ar-Rāzi, ἐνθ' αν., τόμ. 1, σ. 185.

160. al-Fayūmi, *al-miṣbāḥ al-monīr*, τόμ. 2, σ. 477.

161. Ibn Manzūr, *lisān al-‘arab*, τόμ. 1, σ. 786.

και *an-nakhīr*¹⁶². Ο *ar-raṭṭ*¹⁶³ είναι ο αρσενικός αγριόχοιρος αλλά μεταφορικά και σημαίνει τον γενναιόδωρο και τον ρωμαλέο άνδρα¹⁶⁴. *al-qiygā'* λέγεται ο δειλός χοίρος¹⁶⁵. Οι Άραβες προκειμένου να εκφράσουν την αποστροφή τους σε ένα αηδές θέαμα, χρησιμοποιούν την έκφραση: *ασχημότερος από τον χοίρο*¹⁶⁶.

Ο μελετητής της μεσαιωνικής αραβικής γραμματείας συναντά την ονομασία *khinzīr al-baḥr* (= ο χοίρος της θάλασσας)¹⁶⁷ ή *khinzīr al-mā'* (= ο χοίρος του νερού)¹⁶⁸, με την οποία δηλώνεται το γουρουνόψαρο. Κατά ορισμένες απόψεις δεν επιτρέπεται η βρώση του συγκεκριμένου ψαριού λόγω της κοινής ονομασίας με το *khinzīr*¹⁶⁹.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές:

Ελληνικές

<i>Aristote. Histoire des animaux,</i>	έκδ. Bekker I., τόμ. 1, Παρίσι 1964.
<i>Aristophanis Byzantii,</i>	<i>Grammatici Alexandrini fragmenta</i> , έκδ. Nauck A., Halle 1848, επανέκδ. Hildesheim 1963.
<i>Claudii Galeni Pergameni Scripta Minora.</i>	έκδ. Marquardt R. I.- Müller I. G., Helmreich Λειψία, Teubner 1884-1893.
<i>De Stephano Alexandrino,</i>	έκδ. Usener H., Kleine Schriften, Λειψία 1912-1914.
<i>Dio Chrysostomus,</i>	<i>Dionis Chrysostomi Orationes post Ludovicum Dindorfium</i> , έκδ. Bude G., Λειψία, Teubner 1916.
<i>Doctrina Jacobi nuper baptizati</i>	έκδ. Bonwetsch N., Abhandlungen der Königl.

162. Αυτόθι, τόμ. 5, σ. 199.

163. Για τη λέξη *ar-raṭṭ* και την εβραϊκή ρίζα της, βλ. Blau J., *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, σ. 48.

164. Ibn Manẓūr, ένθ' αν., τόμ. 2, σ. 34.

165. Αυτόθι, τόμ. 8, σ. 304.

166. *an-Nisabūry, madjma' al-amthāl*, τόμ. 2, σ. 129· *al-Askary, djamharat al-amthāl*, τόμ. 2, 115.

167. *ar-Rāzi, at-tafsīr al-kabīr*, τόμ. 5, σ. 19· *al-Alūsī, rawḥ al-ma'āny*, τόμ. 2, σ. 42· *Abi Ḥayyān al-Andalusī, tafsīr al-baḥr al-moḥīt*, τόμ. 1, σ. 663· *al-ʿIrāqī, tarḥ at-tahrīb fī sharḥ at-taqrīb*, τόμ. 6, σ. 12· *al-Mardāwī, at-taḥbīr fī sharḥ at-tahrīb*, τόμ. 8, σ. 4133.

168. Ibn Rūshd, *bidayat al-modjtahīd*, τόμ. 1, σ. 345· *Mālik, al-modawannh al-kobra*, τόμ. 3, σ. 58· *al-Djaṣāṣ, aḥkām al-Qurʿān*, τόμ. 1, σ. 154.

169. *al-ʿAbdary, at-tādj w'l iklīl li mokhtaṣar al-khalīl*, τόμ. 3, σ. 234.

Ιωάννου Μόσχου,

Θεοφάνης,

*Miracula S. Georgii,
Nicephori Archiepiscopi
Constantinopolitani Opuscula Historica,*

*Παιδιόφραστος διήγησις
τῶν τετραπῶδων ζώων,*

Σωζομένος,

Vita S. Stephani Sabait,

Vita di nt' Elia il Giovane,

lichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historisch Klasse. Βερολίνο 1909. Βλ. επίσης, Déroche V., «Doctrina Jacobi nuper baptizati: Édition et traduction», *Travaux et Mémoire* 11 (1991), σσ. 47-273. *Λειμωνάριον*, PG 87³: 2852A-3112B. Βλ. επίσης, *Λειμωνάριον*, Εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια του Σταυρονικήτιανού Μοναχού Θεολόγου, έκδ. Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα, σειρά: Άνθη της Ερήμου 17, Άγιον Όρος 1983. *Χρονογραφία*, έκδ. C. De Boor, Teubner, Λειψία 1888. Νέοτερη έκδοση, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History A.D. 284-813*, έκδ. Mango C. A.-Scott R.-Greatrex G., Λονδίνο 1997. έκδ. Aufhauser J. B., Teubner, Λειψία 1913.

έκδ. C. De Boor, Λειψία 1880. Νέοτερη έκδοση, Mango C., *Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History*, Dumbarton Oaks 1990.

έκδ. Tsioni B., PhD Dissertation, University of London, Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie, Μοναχό 1972.

Histoire Ecclésiastique, introduction: Grillet B.-Sabbah G., traduction: Festugière A. J., Sources Chrétiennes 306, Παρίσι 1983. *Acta Sanctorum*, Ιουλ. ΙΙΙ, (1867), σσ. 504-584.

έκδ. Taibbi G. R., Palermo, 1962.

Αραβικές

Abū al-Baqā' al-ʿAbkari,

Abū al-Fidā' (?-774),

Abi Ḥayyān al-Andalusy (654-745),

al-ʿAbdary (?-897),

al-Abshihy (790-850),

diwān al-Mūtanabbī, έκδ. as-Saqqah M.-al-Abiāry I. -Shalaby ʿA. Βηρυτός α.χ.

al-bidāyah w'an-nihāiyyah, έκδ. maktabat al-maʿārif, Βηρυτός α.χ.

tafsir al-bahr al-mohīt, έκδ. ʿAbd al-Mawdūd A. -Mwʿawad ʿA. M.-an-Nūqy Z.-al-Djamal A., dār al-kotob al-ʿilmiyyah, Βηρυτός 1422 εγίρα.

at-tādj w'l iklīl lī mokhtaṣar al-khalīl, έκδ. dār al-fikr, Βηρυτός 1398² εγίρα.

al-mostaṭraf fī kol fan mostazraf, έκδ. Qamīḥa

- al-ʿAdawī,
 al-ʿAldjony (?-1162),
 al-Alūsī (?-1270),
 al-ʿĀmerī (?-1143),
 al-Andalusī (723-804),
 al-Andalusī (246-328),
 al-Anṣārī (919-1004),
 al-Anṣārī Zakariyyah,
 al-Aṣḥāḥānī (284-356),
 al-ʿAṣīmī,
 al-ʿAsqalānī (773-852),
 -----,
 -----,
 ʿAtṭīyyah al-Andalusī (?-546),
 al-ʿAynī (762-855),
 al-Baghdādī (?-429),
 M. M., dār al-kotob al-ʿilmiyyah, Βηρυτός 1986².
ḥāshyat al-ʿAdawī ʿala sharḥ kifāyat at-tālib ar-rabbānī, ʿxδ. al-Baqāʿy M. Y., dār al-fikr, Βηρυτός 1412 ʿγίρα.
kashf al-kholafāʾ wa mozil al-ilbās ʿamma ishtahar min al-ḥādīth ʿala alsenat an-nās, ʿxδ. al-Qallāsh A., moʿassasat ar-risālah, Βηρυτός 1405⁴ ʿγίρα.
rawḥ al-maʿānī fī sharḥ al-Qurʾān al-ʿazīm wa as-sabʿ al-mathānī, ʿxδ. dar iḥiyāʾ at-tūrāth al-ʿaraby, Βηρυτός α. χ.
al-djad al-hathīth, ʿxδ. Zayed B. ʿA., dār ar-rāyah, Πάρις 1412 ʿγίρα.
toḥfat al-moḥtādī ila adellat al-minḥādī, ʿxδ. al-Liḥānī S. ʿA., dār ḥirāʾ, Μέσση 1406 ʿγίρα.
al-ʿiqd al-farīd, ʿxδ. dār at-tūrāth al-ʿaraby, Βηρυτός 1999³.
ghayat al-bayān fī sharḥ Zayd ibn Raslān, ʿxδ. dār al-maʿrifah, Βηρυτός α. χ.
ḥashiyat ash-sheikh Solaymān al-Djamāl ʿala sharḥ al-manḥadī, ʿxδ. dār al-fikr, Βηρυτός α. χ.
al-aghānī, ʿxδ. Mahanna ʿA.- Djābir S., Βηρυτός α. χ.
samt an-nidjūm al-ʿawālī fī anbaʾ al-awāl wʾ at-tawālī, ʿxδ. ʿAbd al-Mawdjud.- Mwʿawad ʿA. M., dar al-kotob al-ʿilmiyyah, Βηρυτός 1998.
talkhīṣ al-ḥabīr fī aḥādīth ar-Rafy al-kabīr, ʿxδ. al-Madany Y. S., al-madinah al-monawarah 1964.
ad-dirāyah fī takhrīdj aḥādīth al-hidayah, ʿxδ. al-Madany Y. S., dār al-maʿrifah, Βηρυτός α. χ.
al-maṭālib al-ʿaliyah bizawaʾid al-masānid ath-thamaniyyah, ʿxδ. ash-Shatry, dār al-ʿaṣimah, Πάρις 1419 ʿγίρα.
al-moharir al-wadjiz fī tafsīr al-kitāb al-ʿazīz, ʿxδ. Moḥammad A. ʿA., dār al-kotob al-ʿilmiyyah, Βηρυτός 1413 ʿγίρα.
ʿomdat al-qārī fī sharḥ ṣaḥīḥ al-Bokhārī, ʿxδ. ʾiḥiyāʾ at-tūrāth al-ʿaraby, Βηρυτός α. χ.
al-farq bain al-firaq wa bayān al-firqaq an-nadjiyyah, ʿxδ. dār al-afāq al-djadīdah, Βηρυτός 1977².

- al-Baghdādy (1030-1093),
 al-Bahūti,
 al-Bayhaqy (348-458),
 al-Djāhīz (159-255),
 al-Djašāš (305-370),
 al-Djazri (544-606),
 al-Djirdjāni (740-816),
 al-Farāhīdi (100-175),
 al-Fayrūz Abādi (?-817),
 al-Fayūmi, (?-770),
 al-Ghazāly (450-505),
 -----,
 al-Ḥaškafi,
 al-Ḥamawī (?-626),
 al-Ḥanafi,
 al-Ḥanbaly (736-795),
 al-Ḥanbaly (1023-1089),
 al-Haytami (?-973),
 al-Haythamy, Ibn Hadjr,
 al-Hindi (885-975),
khizanat al-adab wa lob libāb lisān al-ʿarab,
 έκδ. Ṭarīfy M. N.-al-Yaʿqūb E. B., dār al-kotob al-ʿilmiyyah, Βηρυτός 1998.
kashāf al-qināʿ ʿan motōn al-iqnāʿ, έκδ. Hilāl M. H., dār al-fikr, Βηρυτός 1402 εγίρα.
shoʿab al-imān, έκδ. Zaghlūl M. S., dār al-kotob al-ʿilmiyyah, Βηρυτός 1410 εγίρα.
al-Ḥayawān, έκδ. Hārūn ʿA. M., maktabat Muṣṭafah al-Ḥalabī, Κάιρο 1938.
aḥkām al-Qurʾān, έκδ. Qamḥāwy M. Š., dar ihīāʾ at-turāth al-ʿaraby, Βηρυτός 1405 εγίρα.
an-nihayah fī gharīb al-ḥadīth wa al-ʾathār, έκδ. az-Zāwī A. T.- aṭ-Ṭanaḥī M. M., dar al-kotob al-ʿilmiyyah, Βηρυτός 1399 εγίρα.
asrār al-balāghah, έκδ. dār al-kitāb al-ʿaraby, Βηρυτός 1405 εγίρα.
al-ʿayyn, έκδ. as-Samarāʾy I.-al-Makhzūmy M., maktabat al-hilāl, Κάιρο α.χ.
al-qāmūs al-moḥīṭ, έκδ. moʿassasat ar-risalah, Βηρυτός α.χ.
al-misbāḥ al-monīr fī gharīb ash-sharḥ al-kabīr, έκδ. al-maktabah al-ʿilmiyyah, Βηρυτός α.χ.
faḍāʾih al-batiniyyah, έκδ. Badawī ʿA., dar al-kotob ath-thaqafiyyah, Κουβέιτ α.χ.
ihīāʾ ʿolūm ad-dīn, έκδ. dār al-maʿrifah, Βηρυτός α.χ.
ad-dorr al-mokhtār fī sharḥ tanwīr al-abṣār, έκδ. Βηρυτός 1386² εγίρα.
moʿdjam al-odabāʾ aw irshād al-arīb ila maʿrifat al-adīb, έκδ. dār al-kotob al-ʿilmiyyah, Βηρυτός 1991.
sharḥ al-ʿaqidah aṭ-ṭahawiyyah, έκδ. Βηρυτός 1391⁴ εγίρα.
at-takhwīf mīn an-nār waʾat-taʿrīf biḥāl dār al-boār, έκδ. dār al-bayān, Δαμασκός 1339 εγίρα.
shadharāt adh-dhahab fī akhbār man dhahab, al-Arnāʾoṭ ʿA., dār ibn kathīr, Δαμασκός 1406 εγίρα.
aṣ-ṣawāʾiq al-moḥriqah ʿala ahl ar-rafd wa ad-dalāl wa az-zandaqah, έκδ. Türki ʿA. -Kharrāṭ K. M., moʿassasat ar-risalah, Βηρυτός 1997.
az-zawādjir ʿan iqtirāf al-kabāʾir, έκδ. markaz ad-dirasāt wʾ al-boḥūth, dar al-maʿrifah, Βηρυτός 1982.
kīnz al-ʿommāl fī sonnan al-ʾiqwāl wa al-afʾāl,

- Ibn Abi ad-Donyyah (208-281),
 Ibn Darīd,
 Ibn al-Djawzi (508-597),
 Ibn Djinni,
 Ibn Djirādah,
 Ibn Fāris (?-395),
 Ibn Ḥanbal (?-241),
 Ibn Ḥazm (384-548),
 -----,
 Ibn Ḥayyān (274-369),
 Ibn Kathīr,
 Ibn Khaldūn,
 Ibn Manẓūr (630-711),
 Ibn al-Molaqqin (723-807),
 Ibn Raslān,
 Ibn Rūshd (?-595),
 Ibn Sīna (370-428),
 Ibn Sereen,
 Ibn Taghri Bardi (?-874),
 Ibn Qodamah (541-620),
 Ibn Qutaybīyyah (213-276),
 Ibn Taymiyyah (661-728),
 éxδ. ad-Domiyāṭy M. °U., dār al-kotob al-
 °ilmiyyah, Βηρυτός 1998.
 aş-şamt wa adāb al-lisān, éxδ. al-Ḥoeny I., dār
 al-kitāb al-°araby, Βηρυτός 1410 εγίρα.
 djamharat al-loghah, éxδ. Ba°labaki R. M., dār
 al-°ilm l'il malayīn, Βηρυτός 1987.
 al-montazim fī tarīkh al-molūk wa al-omam,
 dār šādir, Βηρυτός 1358 εγίρα.
 sirr šinā°at al-°rāb, éxδ. Hindāwy Ḥ., dār al-
 qalam, Δαμασκός 1405 εγίρα.
 baghiyyat at-°alab fī tarīkh ḥalab, éxδ. Zakkār
 S., dār al-fikr, Βηρυτός α.χ.
 mo°djam maqayyīs al-loghah, éxδ. Hārūn M.
 °A., dār al-djil, Βηρυτός 1999°.
 al-wara° l'Ibn Ḥanbal, éxδ. Qarūṭ I. Z., dār al-
 kotob al-°ilmiyyah, Βηρυτός 1983.
 al-faṣl fī al-milal w' al-ahwā' wa an-niḥal, éxδ.
 maktabat al-Khandji, Κάιρο α.χ.
 al-maḥali, éxδ. Harrās M. Kh., maṭba°at al-
 imām, Κάιρο α.χ.
 at-tawbikh w' at-tanbīh, éxδ. Ibrāhīm M. S.,
 maktabat al-forqān, Κάιρο α.χ.
 tafsīr al-Qur°ān al-°azīm, éxδ. dār miṣr l'l
 ṭibā°ah, Κάιρο α.χ.
 tarikh ibn Khaldūn, éxδ. dār al-qalam, Βηρυ-
 τός 1984°.
 lisān al-°arab, éxδ. dār šādir, Βηρυτός α. χ.
 kholāṣat al-badr al-monīr fī takhrīdj kitāb
 ash-sharḥ l'l Rāf'y, éxδ. as-Salafy H. I., makta-
 bat ar-rushd, Πάρις 1410 εγίρα.
 motn Zayd ibn Raslān, éxδ. dār al-ma°rifah,
 Βηρυτός α.χ.
 bidayat al-modjtahīd wa niḥayat al-moqtaṣad,
 éxδ. dār al-fikr, Βηρυτός α. χ.
 al-qanūn fī at-ṭib, éxδ. ad-°Danāwi. dār šādir,
 Βηρυτός α.χ.
 montakhab al-kalām fī tafsīr al-aḥlām, éxδ.
 dār al-fikr, Βηρυτός α.χ.
 mawrid al-laṭāfah fī man wala as-solṭah w'al-
 khelāfah, éxδ. Mohammed N.- Ahmed °A., dār
 al-kotob al-miṣriyyah, Κάιρο 1997.
 al-moghny fī fiqh al-imām Aḥmad ibn Ḥanbal
 ash-shibāny, éxδ. dār al-fikr, Βηρυτός 1405
 εγίρα.
 ta°wīl mokhtalif al-ḥadīth, éxδ. an-Nadjar M.
 Z., dār al-djil, Βηρυτός 1972.
 adj-djawāb aş-ṣaḥīḥ lī man baddal dīn al-

- ,
-----,
- Ibn al-Wardi (?-749),
al-ʿIrāqī (?-806),
al-Isfraiyyīnī,
al-Ishbīlī (510-581),
al-Kalabādhī (?-380),
al-Kasānī (?-587),
al-Kawsadj (?-251),
al-Khayyāt,
Lalkā'y (?-418),
al-Maghribī (902-954),
Mālik Ibn Anas,
al-Mālkī (?-737),
al-Manāwī,
al-Maqrīzī (766-845),
al-Mardāwī (817-885),
al-Mawardī (?-450),
- Masīh*, έκδ. Nāšir ʿA. H.- al-ʿAskar ʿA. I.-
Mohammed H., dār al-ʿašimmah, Ριάντ 1414
εγίρα.
mīnhādī as-sūnnah an-nabawiyyah, έκδ.
Sālim M. R., moʿassasat qortobah, Βηρυτός
α.χ.
*iqtidāʾ aš-šurāt al-mostaqīm li mokhalafāt
ašhāb al-djahīm*, έκδ. al-Fiḡy M. H, maṭbaʿat
as-sunnah al-moḥamadiyyah, Κάιρο 1369
εγίρα.
tarīkh ibn al-Wardi, έκδ. dār al-kotob al-
ʿilmīyyah, Βηρυτός 1996.
ṭarḥ at-tathrib fī sharḥ at-taqrīb, έκδ. ʿAlī M.,
dār al-kotob al-ʿilmīyyah, Βηρυτός 2000.
*at-tabšīr fī ad-dīn wa tamyīz al-firaq an-na-
djiyyah ʿan al-firaq al-halikīn*, έκδ. al-Ḥūt Y.
K., ʿalam al-kotob, Βηρυτός 1983.
al-aḥkām ash-sharʿiyyah al-kobrah, έκδ.
ʿUkāshah H., maktabat ar-rushd, Ριάντ 2001
at-taʾarof li madhhab ahl at-taṣawwuf, έκδ. dār
al-kotob al-ʿilmīyyah, Βηρυτός 1400 εγίρα.
badāʾ aš-ṣanāʾ fī tartīb ash-sharāʾ, έκδ. dār al-
kitāb al-ʿaraby, Βηρυτός 1982.
*masāʾil al-imām Aḥmed ibn Ḥanbal wa ibn
Rahwiyyah*, έκδ. ar-Ribāṭ Kh. M.- Faṭhy Dj.,
dār al-hidjrah, Ριάντ 2004.
kitāb al-intiṣār, έκδ. Βηρυτός 1957.
*sharḥ oṣūl ʾitqiād ahl as-sūnnah wa al-dja-
maʿah min al-kitāb wa as-sunnah wa ʾidjmāʿ
aš-ṣaḥābah*, έκδ. Ḥamdān A., dār Ōibah, Ριάντ
1402 εγίρα.
mawāhib al-djalīl li sharḥ mokhtaṣr khalīl,
έκδ. dār al-fīkr, Βηρυτός 1398 εγίρα.
al-modawannah al-kobra, έκδ. dār al-fīkr, Βη-
ρυτός α. χ.
al-madkhal, έκδ. dār al-fīkr, Βηρυτός 1981.
faḡḡ al-qadīr fī sharḥ al-djāmiʿ aš-ṣaghīr, έκδ.
al-maktabah at-todjariyyah al-kobra, Κάιρο
1356 εγίρα.
as-silūk li maʿrifat dīwal al-molūk, έκδ. ʿAṭa
M. A., dār al-kotob al-ʿilmīyyah, Βηρυτός
1997.
at-taḥbīr fī sharḥ at-taḥrīr fī uṣūl al-fīqh, έκδ.
al-Djabrin R.- Qorani ʿA.-Sarāḥ A., maktabat
ar-roshd, Ριάντ 2000.
al-aḥkām as-sultaniyyah wʾl wilayat ad-dini-

- al-Mirghiyani (511-593),
 an-Nabūlsy 'A. Gh.,
 an-Nahḥās (?-338),
 an-Nāmīri al-Baṣry (?-262),
 an-Nawawi,
 an-Nisabury, (321-405),
 al-Qalqashandi (756-821),
 al-Qāsim Ibn Sallām (?-224),
 al-Qarāfi (?-684),
 -----,
 al-Qazwīni (653-699),
 al-Qorṭobi (?-671),
 al-Qorṭobi (?-463),
 al-Wāqidi,
 ar-Rāzi (?-721),
 ar-Rāzi, Ibn 'Abd al-Qādir (?-666),
 ar-Rāzi, at-Tamīmī (544-604),
 as-Sakhāwy (831-902),
 yyah, έκδ. Maṭba'at Muṣṭafa al-Ḥalaby, Κάιρο 1973.
al-hidāya fī sharḥ bidayat al-mobtady, έκδ. al-maktabah al-islamiyyah, Ριάντ α.χ.
ta'tīr al-anām fī ta'bīr al-manām, έκδ. dār al-fikr, Βηρυτός α.χ.
ma'āny al-Qur'ān al-karīm, έκδ. aṣ-Ṣabuny M. 'A., djāmi'at Omm al-Qorah, Μέκκα 1409 εγίρα.
tarīkh al-madīnah al-monawarah, έκδ. Dandal M. A.- Bayan S., dār al-kotob al-'ilmiyyah, Βηρυτός 1996.
minḥādj at-ṭalibīn wa 'omdat al-moftiyyīn, έκδ. al-maktab al-islāmy, Βηρυτός 1405 εγίρα.
al-mostadrik 'ala aṣ-ṣaḥīḥayn, έκδ. 'Aṭā M., dār al-kotob al-'ilmiyyah, Βηρυτός 1990.
ṣobḥ al-a'sha fī ṣinā'at al-insha, έκδ. Zakkār 'A., Διαμασκός 1981.
al-amwāl, έκδ. Harrās M., dār al-fikr, Βηρυτός 1408 εγίρα.
adh-dhakḥirah, έκδ. Ḥidjy M., dār al-gharb, Βηρυτός 1994.
al-forūq aw anwār al-burūq fī anwā' al-forūq, έκδ. al-Manṣūr Kh., dar al-kotob al-'ilmiyyah, Βηρυτός 1418 εγίρα.
mokhtaṣar sho'ab al-imān l'il Bayhaqi, έκδ. al-Arnā'ot 'A., dar ibn kathir, Διαμασκός 1405² εγίρα.
al-r'lām bīma fī dīn an-naṣāra mīn al-fasād w' al-awhām wa izhār maḥāsīn al-islām, έκδ. As-Saqqa 'A. H., dār at-turāth al-'araby, Κάιρο 1398 εγίρα.
al-istidhkār al-djāmi' limadhḥāhib foqahā' al-amṣār, έκδ. 'Aṭa M. S.,-Mw'awaḍ M. 'A., dār al-kotob al-'ilmiyyah, Βηρυτός 2000.
futūḥ ash-shām, έκδ. dār al-djil, Βηρυτός α.χ.
mokhtār aṣ-ṣaḥāḥ, έκδ. Khātir M., maktabat libnān nashirūn, Βηρυτός 1995.
toḥfat al molūk fī fiqh madhḥab al-imām abī Ḥanīfah an-Nōmāny, έκδ. Ahmad 'A. N., dār al-bashā'ir al-islamiyyah, Βηρυτός 1417 εγίρα.
at-tafsīr al-kabīr aw mafatīḥ al-ghayeb, έκδ. dar al-kotob al-'ilmiyyah, Βηρυτός α. χ.
fath al-moghīth fī sharḥ alfiyat al-ḥadīth,

- aṣ-Ṣanaʿāny (126-211),
 as-Sayūṭy (?-911),
 as-Sayyid Sābiq,
 ash-Shaḥfīy (364-450),
 -----,
 ash-Shāḥfīy aṣ-ṣaghīr (?-1004),
 ash-Shahristāny (479-548),
 ash-Shantarīni (?-542),
 ash-Shinqīty (1325-1393),
 ash-Shirbīny,
 ash-Shirāzy,
 at-Ṭabari,
 at-Tilmisāny (986-?),
 ath-Thaʿalībī (350-429),
 at-Tirmīdhī (209-279),
 al-Yamāny (775-840),
 az-Zamakhshari (467-538),
 az-Zarkashi (745-794),
 az-Zarʿy (691-751),
 έκδ. dār al-kotob al-ʿilmiyyah, Βηρυτός 1403
 εγίρα.
tafsir al-Qurʿan, έκδ. Muḥammed M. M., mak-
 tabat ar-rashid, Πύκντ 1410 εγίρα.
tarikḥ al-kholafāʾ, ʿAbd al-Madjid, έκδ. Mat-
 baʿat as-saʿādah, Κόμπο 1952.
fiqh us-sūnnah, έκδ. dar al-fath l'il iʿlām al-
 ʿaraby, Κόμπο 1999²³.
al-hāwī al-kabīr fī fiqh madhhab al-imām
ash-Shāḥfīy wa hwa sharḥ mokhtaṣar al-Mazni,
 έκδ. ʿAbd al-Mawdjud ʿA.- Mwʿawaḍ M., dār
 al-kotob al-ʿilmiyyah, Βηρυτός 1999.
at-tanbīh wa ar-rad ʿala al-ahwāʾ wa al-bīdaʿ,
 έκδ. al-Kawthari M. Z., al-maktabah al-azhari-
 yyah l'il tūrāth, Κόμπο 1977².
nihayat al-moḥtādj ila sharḥ al-minhādj, έκδ.
 dār al-fikr, Βηρυτός 1984.
al-mīlal w'niḥal, έκδ. Kilāny S. M., dār al-
 maʿrifah, Βηρυτός 1404 εγίρα.
adh-dhakīra fī maḥāsin ahl al-djazirah, έκδ.
 Iḥsān ʿAbbās, dar ath-thaqafah, Βηρυτός
 1997.
mandhadj wa dirasāt li ʿaiyyāt al-asmāʾ wʾ
as-ṣifāt, έκδ. ʿAṭiyyah M. Sālim, ad-dār as-
 salafiyyah, Κουβέιτ 1404⁴ εγίρα.
moghni al-miḥtādj ila maʿrifat alfāz al-
minhādj, έκδ. dār al-fikr, Βηρυτός α.χ.
al-mohadḥab fī fiqh al-imām ash-Shaḥfīy, έκδ.
 dār al-fikr, Βηρυτός α.χ.
tārikḥ at-Ṭabari, έκδ. dār al-kotob al-
 ʿilmiyyah, Βηρυτός α.χ.
nafḥ at-tayb mīn ghosn al-Andalus ar-raṭīb,
 έκδ. ʿAbbās I., dār ṣādir, Βηρυτός 1388 εγίρα.
themār al-qolūb fī al-moḍāf wa al-mansūb,
 έκδ. dār al-maʿārif, Κόμπο α.χ.
al-djāmiʿ aṣ-ṣaḥīḥ, έκδ. Shākir A. M.,
 dār iḥiyāʾ at-turāth al-ʿaraby, Βηρυτός α.χ.
ithār al-ḥaq ʿala al-kholoq fī radd al-khilāfāt ila
al-madhhab al-ḥaq mīn uṣūl at-tawḥīd, έκδ.
 dār al-kotob al-ʿilmiyyah, Βηρυτός 1987².
al-fāʾiq fī gharīb al-ḥadīth, έκδ. al-Bidjāwi ʿA.
 M.-Ibrahim M. A., dar al-maʿrifah, Βηρυτός
 α.χ.
al-burhān fī ʿolum al-Qurʿān, έκδ. Ibrahim M.
 A., dar al-maʿrifah, Βηρυτός 1391 εγίρα.
aṣ-ṣawāʾiq al-morsalah ʿala al-djhamiyyah

- ,
-----,
az-Zayla'y,
az- Zubaydi,
- w'l mōṭīlah, έκδ. ad-Dakhīl °A. M., dār al-
°aṣimah, Πάνατ 1998.
hidayat al-ḥayāra fī adjwibat al-yahūd wa an-
naṣāra, έκδ. al-djam'a al-islamiyyah, al-madi-
nah al-monawarah α.χ.
ar-rawḥ fī al-kalām °ala arwāḥ al-amwāt w'l
aḥiā' b'dalā'il min al-kotāb wa as-sūnnah, έκδ.
dār al-kotob al-°ilmiyyah, Βηρυτός 1975.
tabiyyīn al-ḥaqā'iq fī sharḥ kīnz ad-daḡā'iq,
εκδ. dār al-kitāb al-islāmī, Κάιρο 1313 εγίρα.
tādj al-°rūs min djawāhir al-qamūs, έκδ. dār al-
hidayah, Βηρυτός α.χ.

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Aarab A.- Provençal Ph.- Idaomar M., «Eco-Ethological data according to Gaḥiẓ through his work *kitāb al-ḥaywān* (the book of animals)», *Arabica* XLVII (2000), σσ. 278-286.
- °Abbasid Belles Lettres, έκδ. Ashtiany J.-Johnstone T. M.-Latham D. J.- Serjeant R. B.- Smith R., The Cambridge History of Arabic Literature, Cambridge University Press 1990.
- Abdul-Rahman M. S., *Islam: Questions And Answers - Jurisprudence and Islamic Rulings: Transactions - Part 6*, έκδ. Λονδίνο 2003.
- °Ali M. M., *al-°ilaqah bain al-mantiq w'l fiqh °ind mofakiry al-Islam*, έκδ. °ein l'l dirasat al-insaniyyah, Κάιρο 2000.
- °Amer M. F., *tārīkh ahl adh-dhemmah fī mīṣr al-islamiyyah: min al faṭḥ al-°araby ila nihayāt al-°aṣr al-fātimy*, Δημοσιος Οργανισμός Βιβλίων, Κάιρο 2000.
- Beinkheira H. M., «quelques interprétations anthropologiques du tabou du porc en Islām», σσ. 233-244 (=Da la domestication au tabou: Le case des suidés dans le Proche-Orient ancien, έκδ. Lion B.-Michel C., Travaux de la Maison René-Ginouvès 1, Παρίσι 2006.
- Bellamy A. J., «Arabic Names in the Chanson de Roland: Saracén Gods, Frankish Swords, Roland's Horse, and the Olifant», *Journal of the American Oriental Society* 107 (1987), σσ. 267-277.
- Biesterfeldt H. H., *Galens Traktat, daß die Kräfte der Seele den*

Βλάχος Σ. Κ.,

Mischungen des Körpers flogen, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 40, 4, Wiesbaden 1973.

«Το ρήμα ١٨٧٦ r'h βλέπω – Από την ορολογία της λυτρώσεως», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τόμ. τιμητ. στον Καθ. Δαμιανό Αθ. Δόϊκο, 4 (1994), σ. 105-124.

Burr A.,

«Pigs in Noah's Ark: A Muslim Origin Myth», *Folklore* 90, 2 (1979), σσ. 178-185.

Cardini F.,

Europe and Islam, έκδ. Blackwell Publishing, USA 2001.

Chejne G. A.,

Islam and the West, The Moriscos, έκδ. Sunny Press, USA 1983.

Cooper A. - Maxwell E. A.,

Ishmael My Brother: A Christian Introduction To Islam, έκδ. Kregel Publications, USA 2004.

Dagron G.,

«Le Traité de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs», *Travaux et Mémoires* 11 (1991), σσ. 317-339.

Diener P.-Robkin E. E.,

«Ecology, Evolution, and the Search for Cultural Origins: The Question of Islamic Pig Prohibition [and comments and reply]», *Current Anthropology* 19 (1978), σσ. 493-540.

Encyclopedia of Islam

4 vols. Plus supplement. Leiden 1913-1942. 2nd ed. 6 vols. Plus supplement, Leiden-London 1960.

Faḍīl S. A.,

indjil Barnāba wa dirasāt hawl wiḥdat ad-dīn 'ind Mūsa wa 'Issa wa Mūhammad 'alayhim as-salām, έκδ. dār al-qalam, Κουβέιτ 1403² εγίρα.

Fakhry M.,

A History of Islamic Philosophy, έκδ. Columbia University Press, USA 2004³.

Field C.,

Mystics and saints of Islam, έκδ. Kessinger Publishing, Λονδίνο 2004.

Flusin B.,

«Démons et Sarrasins: l' auteur et le propos de *Diègèmata Stèriktika* d' Anastase le Sinaïte», *Travaux et Mémoires* 11 (1991), σσ. 381-410.

Friedmann Y.,

«The Messianic Claim of Ghulām Aḥmad», σσ. 299-310. (= *Messianic Expectations from the Bible to Waco*), έκδ. Schäfer P. - Cohen M. R., Brill Academic Publishers 1998.

Garitte G.,

La Prise de Jérusalem par les Perses en 614, CSCO 202, Louvain 1960.

Γούτσας Δ.,

Η αρχαία ελληνική σκέψη στον αραβικό πολιτισμό: Ελληνο-αραβικές μεταφράσεις στη Βαγδάτη κατά την πρώιμη αββασιδική περίο-

- Griffith S. H.,
 Guillaume A.,
 Hallaq W.,
 Hāssan M. H.,
 -----,
 Harris M.,
 Hazrat M. Gh. A.,
*Hebrew and English Lexicon
 of the Old Testament*,
 Hyatte R.,
 Leirvik O.,
 Lobban R. A. Jr.,
 Lyall C. J.
 al-Modarrisy M. T.,
 Nau F.,
 Νουρ 'Α.- Σουλογιάννης Εἰθ.,
 δο (2^{ος}-4^{ος} / 8^{ος}-10^{ος} αἰώνας), μτφ. Μακρή Μ.,
 έκδ. Περίπλους, Αθήνα 2001.
 «The Gospel in Arabic: An Inquiry into its
 Appearance in the First Abbasid Century»,
Oriens Christianus 69 (1985), σσ. 126-167.
*Traditions of Islam: An Introduction to the
 Study of the Hadith Literature*, έκδ. Kessinger
 Publishing, London 2003.
 «Was the gate of ijtiḥād closed?», *Internation-
 al Journal of Middle East Studies* 16, 1 (1984),
 σσ. 3-41.
*Το Αμόριο στην βυζαντινή και αραβική ποί-
 ηση, Διπλωματική εργασία υποβληθείσα στον
 τομέα της Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογρα-
 φίας, Τμήμα Φιλολογίας, Παν/μιο Αθηνών*
 2004.
 «Το ποίημα του Αμπού Ταμμάμ για την άλωση
 του Αμορίου το 838 μ. Χ», *Journal of Oriental
 and African Studies* 13 (2004), σσ. 33-72.
 «The Abominable Pig», σ. 67-79 (= *Food and
 Culture: A Reader*, έκδ. Counihan C.-Esterik
 V. P., Routledge, New York & London 1997.
Teachings of Islam, έκδ. at-tabshīr (Ahmadi-
 yyah Muslim Foreign Missions), Rabwal, Πα-
 κιστάν 2003.
 μτφ. Robinson E., έκδ. Clarendon Press: Οξο-
 φόρδη 1951.
*The prophet of Islam in Old French: The Ro-
 mance of Muhammad (1258) and The Book of
 Muhammad's Ladder (1264)*, Brill Academic
 Publishers 1997.
 «History as a Literary Weapon: The Gospel of
 Barnabas in Muslim-Christian Polemics», *Stu-
 dia Theologica* 54 (2001), σσ. 4-26.
 «Pigs and their Prohibition», *International
 Journal of Middle East Studies* 26 (1994), σ.
 57-75.
Imru' al-Qais, Muḥallaqa, έκδ. Λονδίνο 1894.
*ta'liqāt 'ala masa'il mohadhib al-akhilāq fi
 bayān al-halāl w'l ḥarām*, Ριάντ 1423 εγίρα .
 «Le texte grec des récits utiles à l'âme d' Anas-
 tase (le Sinaïte)», *Oriens Christianus* 3 (1903),
 σσ. 56-88.
 «Τὸ Ἰσλάμ καὶ οἱ Ἕλληνες ὑπήκοοί του. Ἡ
 Ἑλληνίδα στὰ Χαλιφάτα», *Παγκρασός* 15
 (1973), σσ. 412-425.

- Sahas D., *John of Damascus on Islam*, Brill Academic Publishers 1971.
- Schaps D., «Piglets again», *The Journal of Hellenic Studies* 116 (1996), σσ. 169-171.
- Schimmel A., *Deciphering the Signs of God: A Phenomenological Approach to Islam*, Sunny Press 1994.
- Sharf A., «Byzantine Jewry in the Seventh Century», *BZ* 48 (1955), σσ. 103-115.
- Starr J., «St. Maximus and the forced Baptism at Carthage in 632», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 16 (1940), σσ. 192-196.
- Waines D., *An Introduction to Islam*, Cambridge University Press 2003.
- Watt W. M., *Islamic Philosophy and Theology*, Edinburgh 1997⁵.
- Wensinck A. J., *A Handbook of Early Muhammadan Tradition, Alphabetically Arranged*, Leiden: E. J. Brill 1927.
- Williams A. J., *The World of Islam*, έκδ. University of Texas press 1994.
- Wollaston N. A., *The Sword of Islam*, έκδ. Kessinger Publishing, Λονδίνο 2004.
- al-Yuzbaki S. T., «at-taʿrīb fi al-aṣṣrayin al-omawī wa al-ʿabbāsy», *adāb ar-raḥdayin* (Ιράκ 1976), σσ. 47-69.